

LETURIAREN EGUNKARI EZKUTUA **Liburuaren harrera garaikideen artean**

Patri Urkizu,
UNED

AGURRA ETA ESKER ONA

Egunon denoi.

Lehen-lehenik eskerrak eman nahi nizkioke bereziki Lourdes Otaegi, ikastaro honen koordinatzaileari, hainbat lanen eta etsipenen ondoren martxan jarri ahal izan duelako ikastaroa. Eta bidenabar EHUKo XXVI. Uda ikastaroen eratzailerei gonbiteagatik, Jose Luis Alvarez Enparanza «Txillardegiren obra eta batez ere narrazioak eta berauen eragina eta oihartzuna euskal gizartean ikertzeko aukera eta parada ona ematen didatelako.

Azkenetarikoa izateak badu aldetxar bat nabarmena, alegia, ia den-dena esana aurki dezakeela jadanik entzuleak (1), baina halere saiatuko gara gure ondar ale berezia erakartzen hondartza zabal honetara, alegia, literatur kritikaren esparru mugagaitzara.

BIZITZA ZERTZELADA LABUR BATZUEK

Jose Luis Alvarez Enparanza «Txillardegiren», «Larresoro» «Igara», «Usako» izengoitiz, Donostian jaioa dugu Antiguako auzoan (1929). Badirudi 1948an hasi zela euskara bere kabuz ikasten, eta 1948-49 urteetan Xabier Zabalo, Rafael Albizu eta beste zenbaitek lagun-arteak elkarte sozio-kultural bat bazutela *Eup Pelissier* izenekoa, non ezagutu zuen Julen Madariagak (2). Injenieri ikasketak burutu zituen Bilbon eta ikasle zelarik Abertzaleen Mugimenduarekin harremanetan jarri zen eta Martutenen espetxeratu zuten. 1953an

(1) Hor daude lan monografikoak: *JAKIN* 114 (1999); *Txillardegiren lagun giroan*. (Aurrerantzean TXLG), Txipi Ormaetxea ed., UEU, Bilbo 2000; Txillardegiren omenaldia: *Nerekin yaio nun*. P. Etxeberria & Henrike Knör (ed), Iker, 17, Euskaltzaindia, Bilbo, 2005; eta Koldo Mitxelena Liburutegiko 88 sarrera, besteak beste. Hala nola www.txillardegiren.gipuzkoa.net interneteko atarian hainbat txosten.

(2) Julen Madariaga «Jose Luis sortzailekidearen jiteaz hitz bi», *TXLG*, 31.

Ekin ikasle-taldearen sorreran parte hartu zuen ere, beraz gazte-gaztetandik politikan murgildurik dakuskegu.

Soldadutza, alferrez, gisa El Ferrol-en burutu zuen 1956.an.

1959.an E.T.A. sortzen du Irigaray, Lopez Dorronsoro, Benito del Valle, Manuel Agirre, Patxi Iturrioz eta Julen Madariagarekin, sail kulturalaren buru eta arduradun izendatzen dutelarik.

1960.ko abuztuan Martutene ezagutuko du barrendik bigarren aldiz. Eta bertatik ateratakoan hanka egin Frantzia aldera, hots, 1961ean atzerriaritzen da, Parisen Linguistika ikasten eta Bruselaren ingeniari gisa lanean aritzen. Jone Forcadarekin ezkondu zen eta lau seme-alaben gurasoak izanen ditugu.

* * *

1963.an Iparraldeko lehen Aberri Egunean parte hartuko, eta 1964-65.ean matematika irakasle bezala izanen da Hazparneko Laborantza eskolan. Garai honetan Euskara Batuaren hastapenak lantzen ahalegindu zen eta Baionako Biltzarrean 1964.eko abuztuaren 29-30.ean gidari lanak burutu zituen.

1967.ko apirilaren 14ean ETA uzten du Benito Del Valle eta Xabier Imazekin idatzitako gutun batean erakundea gero eta marxista-leninista espainolagoa bilakatzen ari delako, hau da, ezkertiar hiztegiak eta espainiar nazionalismoaz erabat kutsaturik omen dagoelako. Bere burua beste askotan bezala, sozialista abertzaletzat definitzen du 1967.ko gutun batean (3).

1971.ean Monzonekin batera Bazkoz Aberri Egunean parte hartu zuen eta Frantziako Gobernuak Ipar Euskal Herritik urundu nahi baitzituen exiliatuak Baionako katedralean maiatzan gose-greba hasi zuen. Haraxe sartu ginen bisitan. Hantxe zeuden zoko batean ur botilez eta mantez inguraturik etzanda lurean. Norbaitek esan zidan, hori da Txillardegia. Ordurako irakurria neukan gogo eta zaletasun handiz eta miresten genituen neurri batez bederen gizon haien balentriak. Halere ez zuten lortu nahi zutena, eta Ipar Euskal Herritik erbesterratu zituzten.

* * *

Bazen *Mugalde* deitu liburu-denda Hendaian Frankismoaren azken urtetan. Literatura sari batzuk antolatzen zituzten ere eta bertan parte hartu genuen, Ramon Saizarbitoriak *Ehun metro* (Kriselu 1976) geroago deituko zen eleberriarekin, eta nik *Dorrejilko kanta* (Kriselu, 1977) tituluaz agertuko zen poema liburuttoarekin. Hantxe ikusi nuen berriro.

Franco hil ondoren, desterrutik itzulitakoan ESB (Euskal Sozialisten Biltzarra) sortzen du Arantzazun 1977an, ETAtik berezi eta *Branka* aldizkariaren

(3) Ikus Karlos Santamariarekiko gutunak. Koldo Mitxelena kulturunean: C.S.C. 1264.

inguruan zebilen jendearekin eta bestetik ELAren zatiketarik sortu beste zenbaitekin. Hauteskundeetan porrot egin ondoren, desadostasun politikoengatik utzi egin zuen ESB eta ezkerreko joera hartu eta HBren sorreran partaide izan zen (1979). HBko senadore ere hautatua izan zen. Gero talde hau utzi eta ARALAREN partaide bilakatu zen, azkenik hau utzi eta ANVrekin orain bidaide delarik, ezta? Bordeleko Unibertsitatean irakasle izan zen eta EHUko irakasle ere izana dugu. Orain ongi merezitako jubilazioa, atsedena dastatzen ari zaigu.

Geroago Durangoko Azokan (1988-VI-12) berak dedikatutako *Exkixu* eleberria badaukat gordea, *Galeuska*-ko biltzarretan topatu izan dut eta mintzatu, Galizian eta bestean. Donostian antolatu Nazioarteko herri ttipietako idazleen Biltzar baten atsedean unean Antiguoko kafetegi batean piano jotzen ere ikusi izan dut. Lezon elkarrekin bazkariren bat *Oriotarran* eginga dugu. Amasako baserrian Jokin Apalategi eta beste euskaltzaleekin ere bai. Donostiako kaleetan paseatzen elkarrekin topo egin izan dugu, portu inguruan, Koldo Mitxelena liburutegi ondoan... eta beti gizakoi, tratu atsegineko gizona iruditu izan zait.

Zientzia eta Letrak biltzen dituen intelektual peto-pettoa da Txillardegia. Ertz aniztuna. Hau da, ingeniaria da, baina baita ere idazlea. Saiogilea, narratzailea, hizkuntzalaria, eta politikoa. Hots, XX-XXI. mendeetako zientzia gizon eta pentsalari konprometitua.

* * *

OBRA

Erraldoi baten lana da Txillardegik utzi diguna, hots, nekaezina nabari den langile batena. Hemen aipatu besterik ez dugu egingo argitaratu obren zerrendatik batzuk baizik. Hiru arlotan berezirik emango ditut. Hizkuntzalari, saiogile eta narratzaile gisa.

Hizkuntzalaria:

- Sustrai bila* (1970)
- Oihenarte (1592-1675): Atsotitzak eta neurtitzak* (1971)
- Euskara batua zertan den* (1974)
- Euskal Fonologia* (1978)
- Euskal Gramatika* (1978)
- Fonologiaren matematikuntza* (1978)
- Elebidun gizartearen azterketa matematikoa* (1983)
- Euskal Dialektologia* (1984)
- Euskal azentuaz* (1984)
- Soziolinguistika matematikoa* (1994)

* * *

Saiogilea:

Huntaz eta hartaz (1965)
Hizkuntza eta pentsakera (1972)
Euskal kulturaren zapalketa 1956-1981 (1984)
Gertakarien lekuko (1985)
Antigua 1900 1991 (1991)
Santa Klara, gure uharte ezezaguna (2004)

* * *

Narratzailea:

Leturiaren egunkari ezkutua (1957)
Peru Leartzako (1960)
Elsa Scheelen (1969)
Haizeaz bestaldetik (1979)
Kosmodromo (1984)
Exkixu (1988)
Putzu (1999)
Labartzari agur (2005)

Argitaratu gabe edo, hobeto esateko, bildu gabe dauzka, noski, artikulua, elkarrizketa eta gutun dexente, eta mereziko luke ere OBRA OSOA paratzea errebista eta aldizkari zientifikoetan eta kulturaletan sakabanaturik dituen lanekin XX. mendeko Euskal Kulturaren Mugimenduan erreferente nagusietariko bat dugunez, Piarres Lafitte, Nikolas Ormaetxea «Orixe», Jokin Zaitegi, Andima Ibiñagabeitia, Koldo Mitxelena, Gabriel Aresti, Jon Mirande eta beste zenbaiten gisa.

* * *

1936-1956 EUSKAL KULTURAN

Begirada bat ematen badiogu Jon Bilbaoren *Bibliografiari*, ikus dezakegu Txillardegiren lehen lanak 1956-1957koak direla *Egan*, *Euskera* eta *Euzko Gogo* aldizkarietan. Zazpi urte zituen Txillardegik gerra hasi zenean, eta 28 lehen eleberria argitaratu zuenean. Zer izan zen epe horretan euskal kulturaz eta zer irakurgaitaz elikatu ziren euskaldunak garai hartan?

Exilio garaia (4) eta katakunbetakoa deitu izan zaio ere epe honi. Erbestean Eusko Jaurlaritzak sortu eta izan zituen bere ideien zabalkunderako aldizkari zenbait, hala nola, *Euzko Deia* (*La voz de los vascos / La voix des*

(4) Patricio Urquizu, « La cultura del exilio vasco en eusquera », José Luis Abellán et al., *Memoria del exilio vasco. Cultura, pensamiento y literatura de los escritores transterrados en 1939*. Biblioteca Nueva, Madrid, 2000, 99-145.

Basques), zein Parisen argitaratu zen 1936-40 a arte, gero alemanak sartuta-koan Buenos Airesen (1941-43), Mexicon (1943-1945) eta Bigarren Mundu Gerla bukatutakoan, berriro, Parisen (1945-1972).

Bai halaber *Espetxean* (1937-1942), *Euzkadi en Catalunya* (1937), *Anaiak* (1939), *Euzko-Enda* (1939-1940), *Gudari* (1944), *Aintzina* (1943), *Ikuska* (1946-1951), *Gernika Cahiers Collectifs de Culture Humaniste* (1948-1953), *Euzko Gogoa* (1950-59), *EGAN* (1948...)...aldizkarietan aurki dezakegu euskal idazleen oihartzunik.

Errebista hauei jarraikiz euskal literaturaren zenbait idazleren ideiak eta lanak irakur ditzakegu. Hala nola Manuel Apalategi «Sabiaga» (Ataun 1901), Jel-Orde, Ignazio Eizmendi «Basarri» (Errexil 1913-Zarautz 1999), Joxe Mari Lopetegi (Irun- Sarrikota 1942), Koldo Mitxelena (Errenteria 1915-Donostia 1987), Pierre Lafitte, Jon Zubimendi, Jesus Maria Leizaola, Orixe, Ibiñagabeitia, Mirande, Txillardegui... eta besteren bertso, erreseina, artikulua, ipuinak, eta beste.

Gauza jakina da urte hauetan oso liburu gutxi argitaratu zela euskaraz. Ez du esan nahi honek, ordea, ez zirela lan gehiago idatzi, zeren asko mantendu baitziren itzalian, askoz ere beranduago, baldintza sozio-politikoak aldatu bide zirenean, argitaratu arte. Hona hemen plazaratutakoen zerrenda erlijio lanak eta itzulpenak kanpo utziz:

1937	Toma Agirre «Barrenso», <i>Uztaro</i>
Txomin Arruti «Mendi Lauta», <i>Loretxo (Eguna)</i>
L. Léon, <i>Herriko besta biharamunian (Gure herria)</i>
1937-1944	<i>Eskualduna</i> (5)
1938	L. Léon, <i>Mehetegiko nausia (Gure herria)</i>
1939	L. Léon, <i>Haurrak azken hitza bere (Gure herria)</i>
1940	P. Lafitte, <i>Kantuz</i>
J. Diharce, <i>Zakalar</i>
1941	D. Soubelet, <i>Pétain Marechala</i>
1942	R.M. Azkue, <i>Euskalerrriaren Yakintza II</i>
1943	<i>Aitzina</i>
I. Lopez Mendizabal, <i>Xabierto</i>
1944	J. Moulier «Oxobi», <i>Haur elhe haurrentzat. Herria</i> (1944...)

(5) Epe horretako eta sortu zenez geroztikako euskal literaturaren historia egiteko funtsezkoa. Ikus, besteak beste, X. Altzibar, *Jean-Hiriart-Urruti, Ni kazeta-egilea naiz*. Labayru, 2004; eta J. Casenave, *Eskualduna* astekariaren gizaldi gaztea (1877-1888). www.archiker.ccsd.cnrs.fr

- 1945 *El Bidasoa* (1945...)
R.M. Azkue, *Euskalerrriaren Yakintza III*
Telesforo Monzon, *Urrundik*
Juan Antonio Irazusta, *Joanixio*
Piarres Lafitte «Piarres Iturralde», *Murtuts eta bertze...*
- 1946 Jokin Zaitegi, *Goldaketan*
Jon Andoni Irazusta, *Joanixio*
Jean Pierre Iratxet, *Antton*
Jean Batista Elissamburu, *Piarres Adame*. 3. ed.
P. Lhande & J. Larrasquet, *Le Poète Pierre Topet dit Etchahun (1786-1862) et ses œuvres*
- 1947 R.M. Azkue, *Euskalerrriaren Yakintza IV*
Telesforo Monzon, *Gudarien egiñak*
Pedro Ormaetxea «Lontzi Aba», *Ipuintxuak*
- 1948 Pedro Ormaetxea «Lontzi Aba», *Bigarren Ipuintxuak XX, Piarres Ibarrart-en Koblak*
Jose Eizagirre, *Ekaitzpean*
Gregorio Muxika, *Pernando Amezketarra* (4. ed.)
Gernika (1948-1953)
Egan (1948...)
- 1949 J. Moulier «Oxobi», *Oxalde (1814-1897)*
Salbatore Mitxelena, *Arantzazu*
Inaki Eizmendi «Basarri», *Atano III. Bere edestia bertsoan*
- * * *
- 1950 Inaki Eizmendi «Basarri», *Basarri'ren bertso sorta*
Juan Antonio Irazusta, *Bizia garratza da*
Jon Etxaide, *Alos-torrea*
Toma Agirre «Barrensoror», *Uztaro*. (2. ed.)
Nikola Ormaetxea «Orixe», *Euskaldunak*
A. Zubikarai, *Itxasora*
Euzko Gogoa (1950-59)
M. D. Agirre, *Aukeraren maukera azkenean okerra*. *Egan*
- 1951 Salbatore Mitxelena, *Ama-semeak Arantzazuko kondairan*
Jean Diharce, *Herri-mina*
Nemesio Etxaniz, *Kantu kantari*
Jon Etxaide, *Amaiur (Euzko Gogoa)*
(21-III. *Pen Euskel Klubaren sarrera*: A. Ibiñagabeitia, F. Krutwig, J. Mirande...)
- 1952 Nemesio Etxaniz, *Izeko aberatsa. Irulearen negarra*
Emeterio Arrese, *Olerki berritze*

- Eusebio Erkiaga, *Sinisgogorra (Egan)*
 P. Guilsou, *Korapillo (Gure herria)*
 E. Salaberry, *Frantses Xabierrekoa, euskaldun seme (Gure herria)*
 A. Labaien, *Muga (Eusko Jakintza)*
 P. Lafitte, *Meilleurs pages de Mgr. St. Pierre*
- 1953 Luis Jauregi «Jautarkol», *Ipuiak*
 Jon Etxaide, *Purra! Purra!*
 «Xabier Lizardi», *Ezkondur ezin ziteken mutilla (Egan)*
 P. Guilsou, *Gizona (Gure herria)*
 E. Salaberry, *Frantses Xabierrekoaren pilota (Gure herria)*
 P. Larzabal, *Etchahun*
- 1954 Santiago Onaindia, *Mila euskal olerki eder*
 Tx. Agirre, *Kresala (2. ed.)*
- 1955 Jon Etxaide, *Joanak joan.*
 Antonio Sorarrain, Jose Galarraga, Jose Mari Garaialde,
 Salvatore Mitxelena, *Elezarrak. Arraun ta Amets*
 A. Labaien, *Lurrikara (Euzko Gogoa)*
 P. Lafitte, *Orratza (Gure herria)*
- 1956 Sebero Altube, *Laztantxo eta Betargi*
 J.A. Mogel, *Peru Abarka (4. ed.)*
 «Xabier Lizardi», *Biotz begietan*
 J. Diharce, *Harrapallu*
 A. Labaien, *Petrikillo (Egan)*
 M. Ziarsolo, *Eguberri-aizeak (Egan)*
 T. Monzon, *Lau kantari eta xori bat (Euzko Gogoa), Jakin (1956...)*

* * *

Orotara kontuak eginez, eta badakit ziur obra batenbat edo bestek ihes egin didala 65 liburu(txo) ateratzen zaizkit, honela sailka ditzakegunak: Herri literatura (7), Poesia (20), Narrazioa (18), Antzerkia (21), Saiakera (2). Deus baino zertxobait gehiago. Batez beste hiru obratxo urtean, eta zabalkundea kontuan hartuta, batzuk Ameriketara eta beste batzuk Ipar Euskal Herrian argitaratzen zirela, ordea, irakurgai gutxi irakurle euskaltzalearentzat. Halere nabari da euskal idazleak ez zeudela lo, idazminak hartuta zeuzkala eta batez ere hiru aldizkari nagusitan parte hartzen zutela beren gogoetak hedatzearen: *Euzko Gogoa*, *Egan* eta *Gure herria*. Hots, Jokin Zaitetik, Koldo Mitxelenak eta Pierre Lafittek batipat zuzentzen eta animatzen zuten aldizkarietan.

* * *

TXILLARDEGIREN LEHEN IDAZLANAK

Jon Bilbaoren *Bibliografiaren* arabera 1956koak dira Txillardegiren lehen argitalpenak, hain zuzen, *Eganen* («(Euskeraren auziari buruz) Ez bat ez beste», «Mendeurren oargarri bat. Buda sakiamuni ta bere gaurkotasuna» eta «Religión sin Dios»), hala nola *Euzko Gogoan* («Taupadak»).

Hauetan ikus daitezke zeintzuk izango diren bere bi kezka nagusiak, alegia: euskera eta hizkuntza honetan eginiko literatura, alde batetik; eta bestetik, kezka erlijioso, Budaren irakatsiek duten gaurkotasuna eta existentzialismoaren arrakasta. Hots, Sartre, Simon de Beauvoir eta Camus-en entzute eta osparen oihartzuna.

Jose Azurmendik, bere aldetik, beste bi lan aipatzen dizkigu, *Oargui* sariketan (1954-1955) parte hartu zutenak, bat «Urruti-min» titulua zeukana eta antza denez galdua. Sariketa hoietan parte hartu zuten ere, besteak beste, Sabin Berasaluze frantziskotarra, Anton Valverde »Aialde», Gabriel Aresti, eta Julio Ugartek. Epai-mahaiko ohi ziren Koldo Mitxelena, Antonio Arrue, Nemesio Etxaniz, Jon Etxaide eta Aingeru Irigarai.

Txillardegik 1957ko udaberri hasieran (28-III-1957) Urkixo Mintegiko Solas-aldiak deitu hitzaldietan parte hartu zuen «Unamuno eragille» lanarekin eta oraindik argitaratzear zegoen eleberriaren zati batzuk ere irakurri ziren, zein Irigaraien iritziz, *nobela zorrotza eta biziki oraitarra dela ematen du...* (EGAN 1957, 97).

Hona halaber Nemesio Etxanizek Andima Ibiñagabeitiari idatzi gutunean (6) 1957ko ekainaren 2an nola ematen dion hitzaldiaren berria:

Andima larritu,

[...] Aldundian ilero izaten ditugun izketaldietan gazte batzuek agertzen ari zaizkigu. Epailekoa Txillardegi, injeniero gazteak eman zigun. Euskaldun berri degu au, ta gaur zazpi urte tutik ere etzekian euskerarik. Gaur guk bezin jator egiten digu. Bere gaia Unamunoren pilosopia izan zuan, eta jator azaldu zigun gai ori. Beti apaiz edo praileren bat ikusten oituak orrelako lanetan, pozik ikusi genizun gazte prakaduna izlari. Jorrailekoa Ansola gazteak eman zigun. Onek Europako batasunaz itzezin zigun. Lengo ostiralean (Orrilak 31) Gotzai kaputxino bat genuin izlari. Txinan 27 urte egina mixiolari, ta ango oituren berri eman zigun garbi. Aldabako semea degu Larrañaga Apezpikoa, Tolosa-ondoko auzotxiki batekoa.

[...] Irratiz or gabiltza amaika nagusiren mende gure lana egiten asma ezinik. [...] Ala ere zerbait degu, astean iru aldiz euskal-irratsaioak enzun al-izatea.

Ezagutu genuen tikiak ginela Larrañaga Hondarribiko kaputxinoen komentuan, eta benetan gizon atsegina eta erakargarria iruditu zitzaidan bere

(6) Gutun argitaragabea, 1957-VI-2.

bizar luze eta guzti. Bestalde, Etxeanzen lana eta ahalegina euskera Irratian hedatzeko eta garaietara egokitzeko benetan txalagarria izan zen.

LETURIAREN SORRERA

Txillardegi berak ematen dizkigu 20 urte beranduago, bigarren argitalpe-nerako prestatu hitzaurrean eta 1977ko martxoaren 7an datatuan honakoxe argibideak:

[...] Existenzialismoa modan zegoen. Camus, Sartre, Jaspers, Kierkegaard... izatearen zoritxarra gailen. Eta gure Unamuno iragarle...

*1956-ko Apirila zen. Galiziara alferrez sei hilabetez egotera nindoan soldauzkara. Eta joan aurretik, Koldo Mitxelenarekin mintzatu nintzen; eta inork ez zekien neure segretia aipatu nion: Galizian pasa behar nuen denbora hura galdu nahi ez, eta zerbait euskaratzeko neure asmoa azaldu nion. Knut Hamsun-en **Pan** nobela zoragarria hautatu nuela, hain zuzen.*

–Ez, ez –erantzun zidan brauki Mitxelenak– Inolaz ere ez! Zeure buruz asmatu behar duzu zuk nobela bat; eta horixe bai izkiriatu...

[...] Camusen La peste (=Izurritea) neukan gogoan....

[...] Nolanahi ere LETURIA Ferrolgo lanperna usain eta «ribeiro» zuritan oratua izan da Ene anaia bizkia ez bada ere, ene gaztaroko adiskide mina eta hurbila da Joxeba, eta ageri dela iruditzen zait. Horren barruan daramatzadan Puentedeune, Betanzos, Cedeira, Jubia, La Coruña, Arosa, Grove, La Toja-n sortu da....

Ondiñas veñen e van airean mamitua, LETURIA-k dauka , bere muinean, behar bada nik uste baino sakonkiago «saudade» bortitz haren kutsua....

Soldadoxkako atsedean uneetan bada idatzi izan duen euskal nobelagilerik (Txillardegi, Kintana, Urkizu, Zulaika...). Hona Mitxelenak animatzeko Ferrolera bidali gutunaren zatitxo bat:

Jose Luis Alvarez «Txillardegi»ri

Ferrolera

Donostian, 1956-VII-4

Ene adiskide ori

[...] Irugarrena azkenik. Ori da ederrena eta pozgarriena. Itzulketak utzi eta zure baitarik ari nai duzulako, leenbizi; novela artu duzulako mintzabide, gero.

Eztidazu neri esan bearrik etzabiltzala berrikeri billa. Gaurko euskaldunak, gaurko edozein lekutakoak bezalaxe, gaurko gaiak bear ditu erabili. Eta zuk ere gogoko duzuna aukeratu bear, ezer egingo baldin baduzu. Lan ortatik bi on aterako ditugu gutxienez: bata, zure gaitasuna lantzea, eta bestea euskera-bide berri batetik abiaraztea. Eta saio oni ezta bear bada zuk beldur zeran bezala

kaxkarra izango: ori da nere ustea. Eta etzaitzela beintzat pot egiteko beldurrez gelditu. Gazteari dagokio ausarta izatea: gaztea ausartzen ezpada, nor ausartu? laurogei urteko agureak? (7)

Urte honetan, 1956an noski, bi Batzar garrantzitsu gertatu ziren euskal munduan. Parisekoa eta Arantzazukoa.. Kontatu izan ohi du Ramon Saizarbitoriak nola lagundu zion bere aitari itsas-ontzian eramaten Nemesio Etxaniz Pariseko bidean Donibane Lohizuneko porturaino, honek garaian zeuzkan arriskuekin. Honi buruzko memoria eta ondorioak berrargitaratu zuen Eusko Jaurlaritzak (8). Arantzazukoan parte hartu zutenen fotografia interesgarri bat ere badago. Bazkaltzen ari dira eta hantxe daude solas ederrean mahaiean, Koldo Mitxelena, Jon Mirande eta Santiago Onaindia.

Hona nola kontatzen nuen ene Jon Miranderen biografia nobelatuan Arantzazukoa:

Ene ustez urte haietako denboraldirik interesgarriena ene bizitzan eta garrantzizkoena 1956. urtea izan zen. Hura gora behera, batera eta bestera ibili geharra! Lehenik iragan nituen hamabost egun Bazkoz Belgian, edo hobe esateko Flandreetan, eta gogoz bainintzen beste bi aste oso, iraileko oporretan Euskalerrian eman nituen. Aste bat mugaz haraindiko Euskalerrian eta beste bat Lapurdin eta Xuberoan.

Donostian ohi bezala hainbat maite nuen ene Jon Etxaide kuttunaren familian egun pare bat egin ondoren bere aizparekin solas ederrik literaturaz batipat eman ondoren, eta Manterola denda liburuan zenbait lihuru erosi eta Arantzazura joan ginen elkarrekin, berebitez, irailaren 14, 15 eta 16 iragaitea euskaltzaleen biltzarra zela eta Euskaltzaindiaren eta frantziskotarren komentuarren babespean. Itzal haren baitan hirurehuntsu bildu ginen, Villasantek ongi etorria eman zigularik. Mahaiburu bera, Damaso Inza, Julian Elorza, Pierre Lafitte, Nazario Oleaga eta Alfontso Irigoyen idazkari bezala. Era guztietako eleiz gizonak, beneditarrak, karmeldarrak, apaiz soil, dominikoak, klaretarrak, eta batipat frantziskotarrak ugari gure artean. Sinodo bat zirudien areago, eta nola ahantz frailekume ikasle, filosofo eta teologo gazte bikain haiek? Euskal idazle, har eta eme andana batekin suertatu nintzen, eta sekulako abegi ona egin zidaten, hala eleiz gizonak nola prakadunek. Asko ikusi eta ikasi nuen benetan Arantzazuko babesleku hartan. Jende berri anitz ezagutu ahal nuen, adibidez, Balendin Aurre Apraiz sutsu eta ausarta. Honek, Zabala jesuitak bere gaztelaniazko hitzaldia, bertso berri bila nola zebilen Euskalerrian zehar adierazi zuenean, altxatu eta bizkaieraz ozenki esan zuen bera ez zela hain urrunetik etorri, alegia, Ameriketatik, gaztelaniaz mintzatzen entzuteko eta bihotzean arantzazko zorrotz bat eroango zuela batzar hartatik irteterakoan, eta denoi zinotsuela pentsa genezan ea geure euskal zaletasuna egiazkoa zen. Bestetik, gehien laket zitzaizkidan emanaldiak Arantzazuko folklore gaiet buruz izan ziren, bat Gandiaga, fraile gazteak egina eta bestea Barandiaran zaharrak. Era berean Iban Mokoroaren gaztelaniazko lana

(7) Patri Urkizu, aip. ed., 79.

(8) Euskal Batzar Orokorra. Congreso Mundial Vasco. 25 años. Eusko Jaurlaritzak. Vitoria/Gasteiz 1981.

irakurri ziguten, eta bertan esaten ziren zenbait gauza zentzudun eta arrazoizkoak izan arren, haren ondoren Arrue jaunak zioenaren arabera, ezin onart zitekeen hileta doinu hura, oraindik entierro garaia ez baitzen iritsi. Azken egunean, igandean, areto batean bazkaldu genuen den-denok, Enbeita zenaren semeak bertso ederrak abestu zituen, bertako fraileek kantu ederrik asko, eta benebene-tazko euskal-jaiak ospatu zen.

Ez nintzen, ez, egiaz, damutu ez dolutu han egoteaz. Abagadunea ere ukan nuen politikaz mintza nendin, abertzale eta karlistekin, errepublikano eta deus ere ez zirenekin. Herriketaz mintzo ginen, bada, eta orduko Espainiako gobernua euskaldunekin zerabilen politikaz, eta ohartu nintzen euskal kultura hein batetan bederen pizten ari zela, eta etorkizuneko politikan esperantza txinparta zenbait agian pizten ari zirela. eta auskalo ez ote zen ere itsaropentsu geroa, neuk euskal bihar hortaz esperantza ia galdurik baneukan ere (9).

Arantzazuko Biltzar honetara bidali zuen Txillardegik «Karta Idigia» (10), bertan egon ezinaren pena deitoratuz, euskaren egoera larria salatuz, eta beste zenbait ideinen artean egin zitezkeen bi ekintza azpimarratuz. Bata, gutxiengo prestu bat gertu, eta bi, euskera gaitu, batu eta osatu.

LETURIAREN ERREFERENTZIA NAGUSIAK

Alde-aldiak Orixek esango zukeen bezala, espazioa eta denborak garbi daude adieraziak eleberrian. Donostia eta Parise baitira hiriak, Galiziako urruntasunetik begiztatu, oroitu, ausnartu eta paperean errekreatuak.

Donostiako eta inguruetako toponimoak aldatuxeak dauden arren, eta hemen batipat zenbait hitz asmatuaren aukeran eufemismoak baduela eraginik ene ustez. *Zerubide, Altzurain, Izeta, Bolueta, Ibaeta, Ondarreta...* Donostia ingurukoak, eta *Buttes Chaumont, Saint-Germain des Près, Chaillot-jauregia, Sacré Coeur...* Parisekoak.

Bada data bat bukaera aldera ageri zaiguna, 1956ko abuztuaren 30-a eta lau urteoroak banatzen dute obra: Udalen (23 atal), Uda (atal bat), Udazkena (15 atal) eta Neguak (17 atal).

Pertsonaia nagusiak bi gazte, Joxeba eta Miren. Maitemindu, ezkondu eta gazterik hiltzen direnak. Baina *leit-motiv* nagusia batipat narratzailearen barne gogoetak dira, maitasunari, bizitzari, erlijioari, eta heriotzari buruzko gogoetak.

Pintura erreferentziak: bere anaia Juan Marik (11) irudikatuez gain, Gauguin.

(9) Patri Urkizu, *Etsipenez. Jon Chahoren memoriozunak*. Elkar, Donostia, 1984, 110-111.

(10) Jose Luis Alvarez, «Karta Idigia», *Euskera* 1956, 245-250.

(11) Juan Maria Alvarez Emparanza, donostiarr pintore eta pintura komentariogilea da. Honen marrazkitxuri-beltzek ongi irudikatzen dute Leturiaren kanpo eta barne-paisaiak.

Musika erreferentziak: Ezkongaietean zerbait ba nintzan, ezkondu-eta... (Herrikoia), Debussy-ren *Les Jardins sous la pluie*.

Zine aipamenak: *Three Coins (12)*, *Marty (13)*.

Liburu eta idazle aipamenak dira ugarietak kontutan harturik protagonistak, lehen partean dioskun bezala, *Jo-ta kea- eman natzaio irakurtzeari*. Hala bada, hor daude: Gerard Bahr UDALEN-ean; Kafka eta Amiel UDA-n; Shakespeare, Ortega, Gide, Freud, eta Homero UDAZKENA partean; eta azkenik, Paul Valery, Unamuno, San Agustín, Axel Munthe eta Lizardi.

Hona adibide bat: «*Amona mantangorri, gorri, gorri, gorri...*», *Ume guzien xomorro maitatua. Gerard Bahr'ek dion bezela euskaldunen pizti sagartua izan zelako?* (65.or.).

Gerard Bähr (Legazpi 1900-1945) Gipuzkoan jaioa eta Alemanian errusiarren kontrako gerlan hila dugu. Guraso alemanak izan arren euskaraz ikasi zuen, eta hizkuntzalari gisa *Euskera* (1931, 34) eta *RIEV*-en idatzi zuen ahaidetasun hitzez, mitologiak, eta euskararen etorkiaz. Haren tesia *Baskisch und Iberish* (Euzko Jakintza, 1948) aski interesgarria da, bi hizkuntzetako deklinabideak erkatzen dituelarik. Tamalez ez dut uste alemanetik euskaratu denik oraindik.

EGUNKARIAK NOBELA MOTA GISARA

Baina ez zen soilik euskal gaiez arduratzen Txillardegia, ikus dezakegunez, hor ageri baitzaizkigu **Henri Frédéric Amiel** (Genève 1821-1881), zeinek 34 urtez eta hamasei mila orrialdetik gorako *Journal intime* delakoa idatzi zuen, Roland Purnalen arabera ospetsuegia. Eta Paul Borget-en hitzetan «S'appliquer à se connaître sans autre but que se connaître, voilà le problème qu'Amiel s'imposait à lui-même avant sa trentième année (14)». Hona bere hogeita hamar urtekin Amielek bere buruari ezarritako lana eta helburua, bera ahalik eta sakonen saiatzen ahalegitzea.

* * *

Eta **Frantz Kafka** (Praga 1883-Kierling 1924), XX. mendeko idazlerik funtsezkoenetarikoa. Pragako eskolakoa (Rilke, Werfel, Brod eta besterekin batera) jaidura metafisiko handia zeukaten denek, baina baita ere munduko

(12) *Three Coins in the Fountain* (La Fontaine des amours) «Amodioen urmaela», Jean Negulescoren filma da (1954), non hiru amerikarren abenturak oporretan Erroman kontaktzen diren, aktoreak Clifton Webb, Dorothy MacGuire eta Jean Peters direlarik, besteak beste.

(13) *Marty* Delbert Mann-en filmak (1955) Ernest Borgnine eta Betsy Blaire-kin lau oskar irabazi zituen, hala nola 1955eko Canneseko Urrezko Palma.

(14) Laffont-Bompiani, *Dictionnaire des auteurs*. R. Laffont, T. I, 5. ed. 1989, 73.

alde errealisten ardura, eta honi darraikan musika, hots, ametsa, irkaitza eta arrazoimen argitsu baten sintesia. *Itxuraldaketa* (1915), *Prozesua* (1925), *Gaztelua* (1926), eta *Amerika* (1927) dira bere eleberrri ospetsuenak, baina 1910.ean hasi zuen heriotzeraino jarraituko zuen bere *Barne Egunkaria* delakoa.

* * *

André Gide (Paris, 1869-1951) nortasun eta eragina handiko idazlea du. Haren *Les Nourritures terrestres* (1897) eta *L'Immoraliste* (1902) beste obra askoren artean azpimarragarriak dira. Lehenean gazte baten irrikak, pasioak eta haragizko mundu baten gozamenen bila dabilen gazte bat aurkezten digu, non familia, gizarte, erlijio eta berekiko morrontza guztiak hautsi eta apurtzea proposatzen duen, zeren askatasuna ez da mementoan baizik bizitzen eta une oro jaiotzen ari den izakiaren baitan. Bigarrenean ospatzen du ere plazeraren atsegina, koloreen, usainen eta polliki-polliki berraurkituriko gorputzaren mundua. Bere *Journal*-ak (1889-1939), (1942-1949) xit interesgarriak dira, Ni benetazkoaren bilaketa pasioz beteak aurkezten baitigute.

* * *

Axel Munthe (1857-1949), suediar etorkikoa, Oskarshamn-ekoa hain zuzen, Anacaprin kokatu zuen eta eraiki bere egoitza, eta honen gora beherak *Le Livre de San Michele-n* (1929) kontatu zituen. Liburu autobiografiko honek arrakasta handia ukan zuen. Bertan ageri da mediku humanista moduan eraman zuen bizimodua, azkenean Suediar estatuari oparitu zion bere etxea. Idazle bizi-bizia, eskandinabiaren naturalismoaz joa, badirudi ez zitzaiola Txillardegi hainbeste laketa izan.

Baina baita ere ezin ahanztuzkoa dira **San Agustinen Aitorkizunak** Orixek itzuliak eta beste garaiko liburuak bezalaxe Itxaropena-n argitaratuak (1956). Leturiak honakoxea dio bukaeraldean:

Agustin Deunarekin esango dut: «Zeuk esnatzen duzu (gizona) Zu goratuz gozaro dedin; zeren Zeuretzat egin ginduzun, eta urduri dabilke gure biotza Zugan atsedean arte» (123-124. orr.)

Orixek itzulpen honetan eta bestetan euskarari ezarri doinua eta trinkotasuna (trinkoegia bere ustez erraz eta irakurgarri izateko) goraiatzan eta kritikatzan du Mitxelena (15), eta garbi dago horren atzematen ere saiatzen dela Txillardegi.

* * *

Aipatzen ez den arren kontutan eduki behar **Georges Bernanos** (Paris 1888- Neully-sur-Seine 1948), une batez Ziburun bizi izan zena eta euskal-

(15) Koldo Mitxelena, «Agustin Gurenaren Aitorkizunak», EGAN, 1956-5-6, 142.

dunen adiskidea, katoliko kritikoa, zeinek idatzi zuen *Le Journal d'un Curé de Campagne*(1936). Arrazako idazlea benetan indartsua. Edota **Jean Cocteau** (Maisons-Lafitte 1889- Milly-la-Forêt 1963) poeta eta antzerkigile handiaren *Journal d'un inconnu* (1952), zeinetan ikus daitekeen bere benetazko nortasuna.

Jakina denez, *egunkaria*, kontsidera daiteke literatur kritikaren ikuspegi-tik (16), poetika kasu berezia gisa, anbigua bere literaturtasunean, deitura berearekin hasita, zeren adibidez frantsesez izen guztiz ezberdinak har ditzake: *journal, carnets, cahiers, feuillets, notes, réflexions*, eta beste. Blanchot-ek berak (17) dioskunez, egunkariak beste NI bat sortzen du, ni inpersonala neurri batean biziartzten duelarik distantziak sortuz egile eta protagonista artean.

LETURIAREN HARRERA

Benetan ez da erraza jakitea ongi edo asmatzea zein izango den liburu baten harrera edo arrakasta. Baina garai hartan garbi dago animatzaile lanak burutzen zituen Koldo Mitxelena irakasleak ahalegin handia egin zuela nobelaren edizioa txukun irten zedin.

* * *

Has gaitezen bada **Koldo Mitxelenarekin** bere bizitzaz eta idazlanez zertxobait mintzatuz.

Koldo Mitxelenaren euskal gutunak (1951-1984) lanean (18) argi gelditzen den bezala, literatur albiste iturri ezin hobegoak dira gutunak jakiteko zehazki garai bateko idazleen arteko harremanak, korapilo eta istiluak, zeren bertan aurki ditzakegu egileen iritzi zuzena inolako mugarri edo zentsurarik gabe. Gutun hauen bitartez ikusten dugu Koldoren ohizko hizkuntzalari, gramatikari, hiztegi-gile, literatur kritikari, zine-komentariogile -, irudiaz aparte, ezagutarazi ez den alde ia ezkutua, hau da, benetazko irakasleari dagokiona. Batez ere, zuzendari, eragile eta bultzatzaile, animo eta ideia emailearena.

Mende honetako erditsutan sortu eta oraindik gaur egun bizirik dirauen *EGAN* literatur aldizkari-bizitzan sakontzeko okasio aparta dugu, bertako idazkari nagusi izan baitzen, eta besteen artean egiteko honen bitartez gerra-

(16) Dominique Kunz Westerhoff, *Méthodes et problèmes. Le journal intime*. Université de Genève, 2005.

(17) Maurice Blanchot (Quain 1907- Yvelines 2003), kazetari izana, saiogile eta eleberrigilea. Hona beste askoren artean bere zenbait libururen tituluak: *Journal des débats* (1933), *L'espace littéraire* (1955), *Le livre à venir* (1959), *L'Amitié* (1971)... Literaturaren indar iraultzailea errebindikatzen du.

(18) Patri Urkizu, *Koldo Mitxelenaren euskal gutunak (1951-1984)*. Bilduma 18. Erreterria, 7-223.

ondoko garai, alde guztietatik zail eta pobre ziren haietan euskara eta euskal literaturaren hesparruan agertzen zihoazen lan guztien, edo gehienen, berri zehatza emango baitigu Mitxelenak.

Linguistikako lanak, hiztegiak, antzerkiak, poesia-antologiak, goi mailako poeta eta narratzaileen itzulpenak, ipuinak, filmeak izango ditu aipagai, laudorio eta kritika solasgai. Inolako arazorik ez eta aurreiritzirik gabe bere iruzkin jakintsu eta justuak isuritzen joango da jario benetan aberats, eder, esanguratsu eta beti baliagarrian.

Eta ezin ahantzi ditugu hemen gainera 1957ko Erramu igandez *Leturiaren egunkari ezkutua*-ri ezarritako «Sarrera-itz batzu» haiek, taxuzkoak eta zentzuzkoak, zein honela bukatzen diren: *Egiak, aspaldi irakatsi ziguten, latza eta garratza izanagatik, osasunbidean jarri gaitzake.*

* * *

Jon Miranderen gutunak (1948-1971) (19) aurkezterakoan honako aipamenarekin hasten nintzen:

Noizko Miranderen lan osoak?... Zergatik editorial batek Miranderen lanak denak ez badira ere, bai gutienez hoberenak- bildu eta liburu bat edo bitan argitaratzeko kargua ez du hartzen?

Honelaxe mintzo zen Armendaritz *Anaitasuna* aldizkarian (1973-11-28) eta honen hitzek kilikatutik edo, saiatu ziren geroztik zenbait ikerle Miranderen obra plazaratzen. Hala Txomin Peillen, haren adiskide handiak, *Idazlan Hautatuak* aurkeztu zizkigun (1976), geroxeago Txema Larreak *Poemak eta Lan Kritikoak* (1984-85), Xabier Olarrak *Ene Jainko-eidol...* ere edizio pollit batean (1984), eta neronek *Ipuin izugarriak. Gauaz parke batean* (1984) prestatu eta argitaratu genituen.

Dena den, uste dut aski (?) direla ezagutzeko sakonxeago gure idazlea, ze hamaika adiskide hauexei zuzendu zitzairen: Jean Lousteau, Txomin Peillen, Robert Peillen, Andima Ibiñagabeitia, Jokin Zaitegi, Norbert Tauer, Alfontso Irigoien, Koldo Mitxelena, Jon Etxaide, Andolin Eguzkitza eta Xabier Kintana Gehienak, eta batik bat Berrogeita Hamarreko hamarteko lehen urtekoak irakasle ez ezik, adiskide kuttun-kuttuna izan zuen Andimari.

Politika, Filosofia, Erljioa, Euskal Kultura, Euskal Literatura eta Euskara beste zenbait gaiekin batera –bidaia, lan arazoak, familia gora-beherak, sexo harremanak...– ziren eskutitzgai, eta ohartu gaitezke gutun benetan hungingarri haien bitartez zenbaitek eman diguten irudia ez zela hain zuzena, eta ez daitekeela inolaz ere idazle handi honen sakona eta aberatsa klitxe hertsia eta errezegiekin erdietsi. Faszista, paganoa, igarle desterratua, kristautasunaren lehenengo kritikoa, euskaraz indargintza predikatu duen lehena... ezen

(19) Patri Urkizu, *Jon Miranderen Gutunak (1948-1972)*. Susa, Zarautz, 1995.

Lousteau-ri esaten badio *Ni ere kristotarra naiz -bai eta demokrata ere. Baina izena baino nahiago dut izana (erraiten ohi den bezala)* (1948), Zaitegiri beste honakoa idatziko dio: *Bainan, zer nahi duzu, ez naiz khristarra ez izpirituz ez bihotzez, eta ezin idatz dezaket khristar araura* (1954). Hots, garbi dago bilakaera erlijioso hori epe horretan eman dela. Eta Ibiñagabeitiari hitz hauekin zuzentzen bazaio:

damu dut, ez bai'naiz Judua jaio; oriek beintzat gai izan dira beren Endarentzat gudukatzeko. Bear genuke, laster, «terrorist» igikun bat eraldu -galiztar katalandar, breiztar, flamendar, frystar eta beste minoritatekin batean- eta aundi-maundi zenbait garbitu, laterri aundi guzietan (1951).

Dena den 1953an hiru idazlan funtsezko idatzi zituen. Bata, argitaratzear zeukan poema bildumaren sarrera (20), non poema panteistak idazteagatik egiten zizkioten erasoetatik defenditzen zen, esanez, ez zituela poemak idazten inoren ongi-nahi moralagatik, baizik eta bere gozamenerako soilik, eta *for the happy few*. Bigarrena Pariseko Euzkadi irratirako Ibiñagabeitiak egin zion elkarrizketa (21), non bere idazle maitatuak gorai patzen eta gorrotatuak aipatzen zituen, eta nola euskal alorreko lur berrietan lehena aitzinatu zen, hots, masturbazioa, paidofilia, lesbianismoa... Eta hirugarrena eskandala harria izan zena, «Liburu Lizunetaz» (22), non euskaldun-fededun binomioa kritikatzan duen, kontsideratzen baitu garaiko euskaltzale eta abertzaleen artean aurki zitezkeela, hala panteistak nola neopaganoak, mahometanoak edo ateoak, baitaioak ez baitzuen deus ikustekorik euskalzaletasunarekin.

Urte gutxi batzuek geroago, indarkeriaren erabileraz iritzia guztiz aldatu-rik, Zaitegiri beste honako hau izkiribatuko dio:

ergelkeria izan da Euskaldunei indarraren Berri Hona aldarrikatzea, Eliza Amaren aurkha joatea seme desleial antzo, gure herritar bihotz samurrekoak Germaniako basatien bizi-kontzeptuetara eraman nahi izatea. Ergelkeria hoi- nek behkatuak damutzen nauxit *-mea maxima culpa-* eta ez dut gehiago egin nahi (1956).

Noski, ez dira xehetasunak falta, batez ere, Ibiñagabeitia eta Zaitegiri eskeinutako gutunetan, eta argi ikus dezakegu Nietzscheren jarraitzaile sutsua den Mirandek pentsakera sakon eta filosofia orokor bat bazeukala, ongi frogatu duenez Joxe Azurmendik aztertzean (1989) jatorrizko hizkuntzan irakurtzen zituen Weimarren hildako filosofo alemanarekin batera Schopenhauerren eta Spenglerren eraginak.

Mortuan oihuz dagienaren mintzoa izan da nerea, dio gutun batean Mirandek mingotstasun garratzez eta etsipen doinu- z, baina, halere ez zaio irkai- ztik, umorerik faltako, agurtzen dituenean adiskideak edota zenbait erakunde-

(20) Jon Mirande, *Ene jaindo- eidol zaharra, Lur!*. Xabier Olarraren edizioa, Elkar, Donostia 1984, 15-16.

(21) Andima Ibiñagabeitia, «Olerkarienean», *Gernika*, Paris 1953, n° 23, 98-102.

(22) Jon Mirande, «Liburu lizunetaz», *Euzko-deya*. Paris 1953, n° 355.

taz mintzo zaigunean: *Agur eta iru laurden, Gora Zuberoa Hazkatuta!... Euskal Urdezkaritzaz, Erreputablikaz, edo Etsai-minetaz... Peillenekin batera sortu Igela Euskaldun heterodoxoen errebista* dugu adierazgarri, zein *Harakiri* frantses aldizkaria eredutzat hartu eta hasieran *Katastrophe* bezala bataiatzekotan izan ziren. Hemen Erasmo, Jany, Wilde, Curros Enríquez hartu zituzten idazle eredugarri gisara.

Hona Andima adiskide kutunari Leturia irakurri ondore idatzi ziona:

Ibiñagabeitia'tar Andima'ri

1958-I-7

Adiskide maitea,

[...]Leturia'ren egunkari ezkutua irakurri dut nik ere eta asko gustatu zait. Gauza berria dugu or. Txillardegik eskeinia. Ala ere, ez dut gogo oso onez oarteman egilleak Frantziako kultura'ren aurrean darakusan begirune andiegia B. Nafarrokoek dioten legez kampoan lili, etxean lore ta frantzes etxe ontan bizi ba litz Txillardegi, ez luke bear bada ainbat miretsiko.

Aspaldi ontan ez dut ezer ere idatzi euskeraz (ez eta erderaz ere...) . Ez dut geiago idazteko gogorik ez erretasunik; eta, gaiztoago dena, biziak ez du areago gozorik enetzat; damu dut artu dudan bideaz, bañan orain beranduegi da beste bat artzeko... fiat voluntas Deorum!

Uzten zaitut, adiskide maite ori, gu iruren goraintzirik onenak zuri igorritz.

Agur biotzeko bat zure

J. Mirande' rengandik (23).

Garbi dago hemen, bada, garai hartan Txillardegik edo Leturia pertsonaiak pairatzen zuen frantses munduarekiko lilura salatzen duela.

* * *

Luis Villasanteren omenez. Laudatio (24) delakoa egin nuenean honakoa xea nioen beste zenbait gauzaren artean Villasanteren bizitzaz eta obraz.

Gernikako Errenteria auzokoa dugu jaiotzez Luis Villasante Kortabitarte, 1920ko martxoaren 22an sortua. Tikitan Juan Ansotegi errenaren eskolan ibilia omen, adimen azkar eta bizkorra izaki nonbait, eta hor ikusten dugu Arantzazuko Frantziskotarrengana igoa istudioak jarraituzera eramana. Lati-noak burutu, eta nobiziaduan sartu berria zegoelarik, zoritxarreko gerra mada-rikatua piztu zen eta sorterrira itzuli beharrean aurkitu zen, eta bertan Gaileta fabrikari ofizina lanetan hasi.

(23) Patri Urkizu, aip. lib., 137.

(24) Patri Urkizu, «Luis Villasanteren omenez. Laudatio» RIEV. 42, 2, Donostia 1997, 471-498.

Jaioterriko bonbardeok eta suntsiketak hantxe aurkitu zuen eta deus gabe gelditu zelarik, beste gernikar asko lez, Zarautzko komentura itzuli zitzaigun. Hemen soldadutza egiteko deia errezibitu zuen, eta Burgosera jo beharrean aurkitu zen, eta frentera joatetik bere jakituriak libratu, alegia, makinaz jotzen, eskribitzen jakiteak.

Gerra zibila bukatu eta berriro Arantzazura, goi mendi tarteko kabi, atsedean tegi eta otoitz-lekura. Hemendik Nafarroako erribera alderantz, hots, Olitera filosofia ikastera, bertan euskera irakasle Jose Benito Mendia izango zuelarik. Amaitutakoan Nafarroako lur eta eremu lehorretarik berriro Arantzazuko harkaitz hodeitsu eta hezeen artera, eta bertatik Comillaseko seminariora, Teologia Dogmatikoa ikastera.

Ez zen Kantabriako partean kokaturik zegoen (ez kantarenean, noski) goi-ikastetxe hau nolanhiko lekua, Fundatzaileen helburuek hala nahi zutelarik,

sería un Colegio apostólico de donde salieren sacerdotes tan exquisitamente formados que con su cultura y santidad honrasen a la Iglesia Católica y desautorizasen las calumnias del anticlericalismo liberal.

Hau da, modernismoaren dotrina liberalek Eliza Katolikoaren kontra sortzen zituzten gezurren aitzinean egia eta bizi eredugarria eraikiko zuen apaiztegia.

Bitxia da ikustea, gainera, nola ikastetxe honetatik iraganak diren XX. mendeko euskal literaturaren gailurrean koka ditzakegun idazleak, argi bereziko izar ditzizariak: Nikolas Ormaetxea «Orixe», Jose Aristimuño «Aitzol», faxistek gerran fusilatua, eta Nemesio Etxaniz. Halere, gerraondoko euskarakerikiko giro hotz eta arrotz hartan ez zen gutxi suzia itzali barik mantentzea.

Han, 1945eko abuztuaren 15ean Meza Berria ospatu zuen, eta 1947an Arantzazura igoko da berriz, jada 50 urtetan hemendik ez mugitzeko, ez bada erlijioa eta euskararen aginduz eta obedienez apal-apal bere egitekoak burutzen ahalegintzeko. Mende erdi honetan gizon nekaezina izan dugu Villasanten eta hor dugu froga gisa, haren emaitza oparo eta ezin ederragoa batipat idazkintzan, Zazpiehun eta berrogeita lau lan xehekiro, eta arreta handiz aipatu eta eman dizkigu Arana Martijak. Ziur naiz, ordea, bibliografia honi, 92an argitaratua izanenez, erantsi beharko zaizkiola oraindik azken urteotan plazaraturiko hainbat lan sakon eta mardul.

Aranzazu, Gernika, Euzko Gogoa, Verdad y Vida, Cantabria Franciscana, Scriptorium Victoriense, Boletín de la Real Sociedad de Amigos del País, Anuario del Seminario Filología Julio de Urquijo, Fontes Linguae Vasconum, Euskera, Anaitasuna, EGAN, Gure Herria, Jakin, La Gran Enciclopedia Vasca, Gran Enciclopedia de Navarra,... errebista eta bilduma hauetantxe erraz topo egin dezake irakurle saiatuak Villasanteren izkribuekin eta dasta gozamen handiz.

Bi gai ditu nagusi: Erlijioa eta Euskera. Eta hauen inguruan arituko zaigu beti.

Lan erlijiosoak, beti bere ohizko eta benetazko apaltasunez aitortzen digunez, iheskor eta mementoko gora-beheren gainetik kokatzen direnak, dibulgazio mailakoak, baina serioski eginak, halere. Ez gara nor, beraz, gizonaren barne-muinetan egin hautapenez mintzatzeko, eta euskal alorrean Villasantek jorraturiko lanak izango ditugu bereziki aipagai, eta horiei eskainiko dizkiegu hurrengo hitzok.

Villasante berak Bizkaiko Foru Diputazioak egin zion omenaldian honakoa diosku euskararen munduan sarrazi zioten adiskide eta gertaerez:

gizonaren bizitzan gertatzen dira norberak gutxien usteko lituzkeen bezalako bideak hartzea. Garai batean nork esango zidan niri hartu ditudan egitekoak nire gain hartu behar nituela? Neronek ere ez dakit zuzen esaten zergatik hala izan den, baina iruditzen zait bizitzako gora-beherek, gure inguruan ikusitako gertaerak eta gerrek izan dutela honetan parte eztxikia. Eta norberaren bizitzan zehar eza-gututako adiskideak: etab. Salvatore Mitxelena fraidea, eta geroago beste Mitxelena (Luis), eta nola ez aipa, Federico Krutwig jauna, zeini zor diodan Euskaltzaindian egotea...

Eta zerk eragin zidan euskal alor hau lantzerantz? Gerra eta gerra ondoko giroaz euskal landarea galtzeko arriskuan ikusten nuen, eta pentsatu nuen - ez nik bakarrik, beste batzuekin batean baizik- lagundu behar niola, Eta komentu barruan aurkitu nuen lan horretan aritzeko behar zen giroa eta bai bide batzuk ere. Guzti horiekin zordun naiz, bada. Eta denei eskerrak eman beharrean naiz. [1995:471]

Baina, geu gara, Euskal gizarte osoa benetan zorretan dena, eta eskerrak bihotz-bihotzetik eman behar dizkiona Villasanteri. 1951ren irailaren 25 ean izendatu zuten euskaltzain oso Julio de Urquijoren aulkia betetzeko. Ez zuen, ordea, hori nola nahi egin, 1952an BRSVAPen eman zigan euskarari buruzko lehen lan sakona, «Literatur-euskera, laphurtarr klasikoaren gain eratua» (25), 70 orri ingurukoa, honela aurkezten zuena Aingeru Irigayek: *Un placer al apreciar, la belleza y la hondura del trabajo del erudito franciscano*. Eta ez da gutxiagorako, egun traide frantziskotarraren lan sakon hura, hango hizkuntzalaritzako gogoetak eta euskara idatziarentzat egindako proposamenak ortografia, morfologia, sintaxia eta hiztegi mailan berrirakurtzerakoan harri eta zur gelditzen gara ohartuz, hein eta neurri handi batean geroago euskara batuak hartu bideak hantxe marraztuak daudela.

Hona laburtuz dioena Txillardegiren eleberriaz Luis Villasantek *EGAN*en egin erreseinan:

[...] Lengoan biaje bat egin bear izan nuen. Ba-nekian alde z aurretik estazio batean itxaron-aldi luzea izango nuela, eta nolabait denpora pasatzeagatik liburu ori zorroan sartu eta abiatu nintzan. Bai gogoz irentsi ta zurrupatu ere! Arriturik

(25) BRSVAP, 1952:87-119;259-298.

gelditu nintzan oso! Arrazoi du Mitxelena jaunak, itzaurrean dionaz, alegia: «eztugula sekula Leturia-rena bezalako ibillaldirik egin gogo-bideetan barrena». Analisi psikologikoan batez ere barne-barnera daki zulatzen eta gogo-arazoak eta kezka tajuz adierazten. Ba-degu bistan idazle garai bat, euskal alorra agitz joritu dezakena.

Leturia gaixoak egunkari bat idatzi oi du eta bertan utzi digu tinkatua bere bizitzaren ritmua. [...] Existenzialisten eskolak moda ori jarri digu: giza-bizitzaren tajugabe salatzea.

[...] Izan ere, existenzialista ateoek zergatik jotzen dute giza-bizitza tajugabekotzat? Bizitza ori bear diren begiekin ikusten eztakitelako. Bizi onetatik lekora beste bizi bat siñesten ezdutelako. Leturiak duen itzali eziñezko egarri ori, absolutuaren bear ori, ez al da probarik ederrena eriotzaz bestaldekoak ba-direla egiztatzeko? Alde onetatik begiratuta, Apologetikarik ederrena liteke liburu au.

[...] Eta gure kideko errukarriak Agnostizismuaz bazka ditezen artean ezta batere arritzeko Leturia bezalako eroak ugaritzen badira.

[...] Existenzialistek kezka, urduritasuna ta ezin-egona goraiatzen digute, aurreraparen eragille bezala. Ortan ez nuke esango arrazoi pixka bat ezdutenik.

[...] Eta Mistika alorrean garbi ikusten danez illunaldiak, atsekabezko garaiak, barne-oiñaze-orduak dira beti eragikorrenak. Lozorroan datzanak krisis bat bear, akuillu bat, esnatzeko eta aurrera abiatzeko.

[...] Baiña zorionez geinek jakiten dute orrenbeste. Orregatik diot Leturiak adierazten digun giza-bizitzaren beltza eztagokiola gauzen egiari.

[...] Labur, ba-dakigu Negu orren ostean ba-dela Udalen berria, bein ere zimeltzerik eta igartzerik izango eztuen Udalena (26).

Zein tonu ezberdina, noski, konparatzen badugu *Peru Leartza'ko* elebriariaz Orixek (27) eginiko kritikaren hasierarekin: *Barrenak ez dit agintzen ixillik egotea, liburu onek gaurko gazte-jendearen artean egin dezaken kalte-arengatik. Leartza, liburu ontako giza-nagusia, europear biurtu zaigu, izurri gaizto batean, behintzat. Ez dugu emen olakorik bear.*

Biak ziren katolikoak, noski, bat jesuitarik bidalia eta bestea frantziskotar apala. Hots, bada bien artean *talante*, orain hainbeste izendatzen duten hori, jenio eta jaidura ezberdintasunik. Baina bada ere frantziskotarren artean usain eta iritzi sakon eta azaleko alderantzizkoak dutenak. Hala, hona *JAKIN*en gutunzale zen Iñaki Bastarririk (28) agertu zuen iritzia eta idatzi ziona:

(26) Luis Villasante, «Leturiaren Egunkari Ezkutua», *EGAN* 1957, 328-332.

(27) Nikolas Ormaetxea «Orixek», *Peru Leartza'ko* (Txillardegia) *Yakin* 1960, 5-6. Paulo Iztueta (ed.), «Peru Leartza'ko (Txillardegia)», *Orixek, Artikulu eta saiakerak*. Etor, Donostia 1991, T.III, 449.

(28) Iñaki Bastarririk «Txillardegia jaunari», *JAKIN* 1957, 5, 99-102. Ez dugu gutungile honen argibide askorik aurkitu, soilik itzultzaile bezala, Lamberto Echeverria, *Bat, sei, amar edo zenbat seme?* Madrid, PPC, 1957.

«TXILLARDEGI» Jaunari.-

Euskaltzale bizkor:

Ongi etorria euskal-alorretara! Ba-ditekek apika geu baiño ere aspalditxo-koagoa izatea, baiño bolaratxo ontan zabaldu duk emen ire berri. Gogoz irakurriak dizkagu ire idazlantxoak eta irentsia ire «Leturia-ren Egunkari Ezkutua». Bejondaikela: zorionez, gazte asmotsu baten zantzu nabarmena igarri dikagu ire lerroetan barna, buru argi baten erraiñuak: Ba-zikan gure euskerak ire gisako gazte egikor batea premi!

«Leturia-ren egunkari ezkutua»ri buruz zer esan? Iruzkin luzetxo bat-edo egiteko asmotan nengokan, baiño nere iritzia –edonor batena– labur-labur adieraztea otu zaidak. Ba-zekikat Aita Villasante'k iruzkin sakon bat egina dikala «EGAN» aldizkarian azaltzekoa; baita gure Gandiaga olerkariak olerkitxoren bat eskeiñia. Egoki zerizkiokat. Ez duk nolanaikoa erditu dukan eleberri ori. «Idazkererari iara geiegi egin gabe, bere almenak gai-arian biltzen dituan idazle bat bazetorkiguk noizpait», zesaidakekan batek arestian. Etzaiok arrazoirik palta ere.

Entzuna nikan aspalditxotik idazle gazte batek «esistenzialista kutsuzko» eleberri bat argitara emanik zedukala. Irakurmin nengokan. Artu ta irakurri nikan. Iritzia eskatu zidatekan amaitu orduko. Zer eritzi jakin ez-ta geratu nindukan. Beste oei alako goraiipamenak entzunda oker nengokelako; geratu nindukan. Dana dala egiari zor gatzaiñkiok eta itz-bitan adieraziko dikat nere irizpidea. Egia esan, naste-borraste bat-edo otu zitzaidakekan. Aria ondo eramana. Baiño arrunta xamarra... nere gardiz. Astuntxoegi ere ez ote duk? Maiz orrialdeak saillean pasatzeko gogoak ere ematen zidakekan. Irakurtzale porrokatu nauk izatez, batez ere elerti-filosofi gaietan. Ez dikat, bada, uste oitura-ezetatik ditekemanik...

Gaiñera, nere ustez beintzat, gai oek ekarrikoak baiño areago izan bear ditek etorrikoak. Ekarrira ez duk erreza, ongi ekartzen beintzat; etortasuna duk zailenik eta bearrenik, eta onetxen palta zekuskat nik ire idazti ontan. Etortasuneza onek, indarka edo asma-egiñaletan bezela egiña zegokala zirudik. Alako zerbait iruditzen zitzaidakekan aurreneko atalean batez ere, «Udalen» delakoan, alegia. Onetzaz gaiñera, maitasuna, ezkontza, libertadea, aukerapena, ta bitan-edo azaltzen dukan Jainko orren irudi margul ori... Moral aldetik bakarrik ez, «Etika natural» aldetik ere etzekikat nola epaitu leizken... Dostoievski baten eleberrietan ireak baiño intziri etsituagoak arkitzen dituk orrialde bakoitzean, baiño egoki ta bere puntuan otutzen zaiok edonori. Naiz-ta bapatean Jainko ta gizaki guzien aurka biurtu, beti egoki. Etortasun, egitasun onen palta edo egokitasuna somatzen dikat ire ortan...

Nortasun egin baten pentsaera umotua baiño, esistenzialista joerako nobelari asko irakurritako baten saiok iruditu zaizkidak ire bururapenak. Ez dikat onekin liburu au ire seme ez denik. Idaroki nai, filosofo-elergille oen kutsapena igan nabarmen somatzen dala baiñik, «eragilleena» baitipat.

Enikek onekin ire asmo ta almenik deuseztu nai. Elbarritu baiño bizkortu. Nor arrituren duk ba, asi-berri batek bere aurreneko jardupena erdipurditan sortzea? Ekiok irmo bide oetatik. Bazegok gure errian bertan ikutugabeko naiko elebarri-gai ederrrik asko. Nork bilduko ta eleberrituko zizkiguk? Murgil adi gure erriaren barne-arazoetan. Ez dituk nolanaikoak. Buru-argitasuna, biotz-unkitasuna

na, maitasun-garra, kultur-iakintza sakona, zer geiago erri baten problematika ulertzeko? Gure euskera orr-errian sartuko baduk ere, bearrezko zaiguk bide oek ere urratzea noizpait.... Onetaz besterik ez oraingoz.

Beste arlotxo bat ere ba-nikan irekin jardutekoa.

Barkatu zak nere ausardia. Enatorkik erasotzeko asmoz, adiskide antzean neure iritzia azaltzekotan baiño.

Irakurria dit ik emen bildutako euskerazko batzarraldi artan bidali ukan gutun idekia. Baita arestian Aita Villasante'ri idatzitakoa ere. Ire «Taupadak» ere bai. Mirestekoa duk benetan ire asmotasun sutsu ori. Aolkutxo bat idarokitzea zillegi al zaidak?...

Egia esan, alperrikako zerizkidak eta ez ain ongarri eureztat ere, gure aurrekoek geiegi arroturik duten euskera-joera kontu oietan naastea. Etenkigarririk baiño kalte geiago sortzen ditek gai oek; onetxek ere urruntzen dizkik gure aurrekoak elkarrengandik. Arrazoi aski badik gure Zaitegi jaunak Uztaila-Dague-nila'ko «Eusko-Gogoa» aldizkariko atarian onako au ziaogokanean: «Beste erri-etan gerta danez, gazteok begirunez ta itzalez io oi dute garako gizonengana argi-eske ta laguntza-eske. Gurean zoritxarrez, ez da orrelakorik gertatu: maiz gazteok asaldata dira garako gizonen aurka: ortik gure alkar buru eziña. Zenbait gaztek uste dute berak agertu arte, ez dala euskeraz idatzi. Esate baterako 1.900-1937 arteko Azkue, Eguskitza, Lizardi, Olabide, Orixe ta abar bazterrean utzi nai lituzkete. Gazteok egokiera aundirik eztute izan, nonbait, idazle bikain oien lanak bear den egonarriz auznartzeko. Euskerarik eztute lorrindu idazleok, ez orixe. Nik enun uste idazleok ain biurri izan litezkeanik, alako izugarririk egin litzaketea-nik... Euskera orriloan eta gara betean utzi dutela esan badizute, orriloan eta gara betean dateke. Dana dala, gazteok garako idazleok lanak aztertu bearra lituzkete, egia danentz ikusteko».

Garako idazle ospetsu oen artean, apaltasunak izkutarazi duan Zaitegi bera ere aipatzekoa duk,noski.Jendea leporaño dagola uste dikat amaigabeko berri-eta oekin. Antziñako zaarrak aztertu bear dizkagula? Ondo zegok. Baiño gizaldi onen asieratik euskera bide okerretik abiarazi dutela? Utikan! Joan gizaldikoak, eta Axular bera ere ikusi nai nitek egungo gaietan barna! Itzalez ta begirunez ta mirespenez begira bear dizkagu gizaldi ontako idazle-sailla, eta oek batez ere. Oek, garako idazleak, urratu zizkigutek iakintza ta gizapide-landa guziak, ta onen bearra zikan baitipat gure euskerak. Lan gogor eta astunena oen bizkar zamatu duk doi-doi.

Euskera-arazoa joera batek edo bestek askatuko dulakoan al ago apika? Arkitu al duk joera ori? Arraio pola!, barreia zak lau aizetara! Etziguk, nere ustez korapillotxo au joera batek edo bestek askatuko, asko ta ugari idazteak baiño.

Joera-zaleak be-zeudek euskal-idazleen artean, baiño egia esan, guziek bide berdintsutik zijoaztek. Batak ezin duna besteak asmatzen baitik. Oar zak euskal aldizkarietan ere, ainbesteko desberdintasunik somatzen al duk? «Orixe» jaunak senez diagonez euskal-idazleok oraingoz bata besteen ikasle gaituk. Eta bestela ain gaizki bagoz, argitara zabaldu zak beste joera-edo bear luken bide «ezkutu» ori.

Eztit esan nai onekin euskerak batere arazorik eztaukanik, oztopo-alderdi oek geiegi anpatu bear ez ditugula baiño. Euskaltzaleok, euskaldunok orobat, urri gaituk oso, eta pamilitxikien akats bereziak zeuzkagu. Bata besteenean naasi bear derrior. Zer genesaiokek. nekazari bat industri-teknikoen lanbidetan naastuko baukek? Ez al da berdin idazletxo tentel bat gizon erdi landu bat filoloji-gaietan naastea? Bai, euskera etxekoa izan-da...

Amaitzera noakik, adiskide. Bestela neroni naastuko nauk ez dagokidan arloan. Ondo esanak onartu, ta oker daudenak barkatu. Erantzun nai izan ezke-ro zabalik dauzkak YAKIN onen ateak.

Bastarrika'tar Iñaki.

Ez zen gelditu, noski, erantzunik gabe Bastarrika, eta hortxe dugu 1958ko otsailaren 26an sinaturiko Txillardegiren ihardespren luze, zehatz eta gogorra JAKINen (29).

* * *

Andima Ibinagabeitiaren gutunak, (1935-1967) (30) argitaratzean urrats bat gehiago gehiago eman nahi izan genuen gure memoriaren berreskuratzeko bidean.

Andimak hamar urte zituela, beraz, mutil koxkor bat besterik ez zenean, etxetik urrun Tuterara eraman zuten jesuitetan batxilerra buru zezan. Dirudie-nez erabaki honetan bere osaba Matia jesuitak zerbait ikustekorik izango zuen. Hemen *latinoak* egiten ari zelarik Orixek behin zer esan nahi zuen «Ibi»-k eta berak «allí» erantzun zioneko ez omen zuen sekulan ahantzi. Nafarroako erriberatik Gipuzkoako bihotzera, Loiolara, hain zuzen, joan zen hamabost urte bete berriak zituelarik, eta bertan 1921etik 26ra igaroko. 1923an nobiziaduko botuak egin zituen, proba aski gogorrek iragan ondoren.

Hemen euskal giroa aurkitu zuen, zeren 1922az geroztik halakoxe euskal akademiak bat sortua zuten Zaitegi, Lauaxeta, Iñaki Goenaga, Plazido Mujika, Korta anaiek eta beste batzuek. Halaber Aita Estefania izan zuten literatur gidari bezala, eta betirako markatuak geldituko dira haren irakaskintzekin. Ibinagabeitiak idatzi lanetarik ezagutzen ditugun lehen lanak latinez idatziak dira, *Et Lux in tenebris*, *Pondus vitae* eta *Redditi impresos candenti sindone vultus* lehen bertsoerria duen poema, Patxi Altunak agertu digunez (31). Lehena 1925ean Loiolan idatzia eta beste biak Oñan, 1927ko ekainean. Hemen dagoelarik (1927-29) hasiko da artikuluak bidaltzen Bilbon agertzen zen *Jesus'en Biotzaren Deya*-ra, non ezagutzen dugun bere euskarazko lehen artikulua agertu zen, «Pio XIgarrena ta eleiz-abestiak» titulupean (1930).

(29) «Txillardegi jaunaren erantzuna Iñaki Bastarrika'ko jaunari». *JAKIN* 1958, 85-93.

(30) Patri Urkizu, *Andima Ibinagabeitia, erbestetik barne-minez, gutunak (1935-1967)*. Susa, Zarautz, 2000.

(31) Patxi Altuna (ed.), *José María Estefanía Zabala. S.I. (1889-1942) «Maestro de vasos»*. Bilbao, Mensajero 1990, 114-115.

Oñan (1929-32) filosofia egindakoan hautatu beharrean aurkitu zen, edo Madridera soldaduska egitera joan edo Colombiara maisu gisa joan. Noski, ez zuen batere dudarik izan eta Ameriketara iragan zituen hiru urte Bogotan eta Bucaramangaran. Handik itzulitakoan Marneffe-ra (Belgika) bidali zuten Teologia eta Eskubide Kanonikoa ikastera. Hemendik ere jarraiki zion jesuiten aipatu errebistaren «Idazti berriak» erreseina sailerako artikulua bidaltzen (1934). Baina 1935eko pazkotan bere bizitza guztian adiskide kuttun izango zen Jokin Zaitegiri Konpainia uzteko erabakiaren berri –*Biotza dardaraz eta begiak iturri*– emango dio Marneffetik zuzendu gutun batean, alegia, apaizteko bezperetan zegoelarik habituak zintzilikatzea erabaki zuela. Lauaxetak bezala, euskara eta Euskadiren alde lan egitea hobetsi zuen, ikusten baitzuen Konpainia buruekiko obedientzia eta bere bihotzak agintzen ziona ezin uzartuak zirela.

Hemezortzi urte luze eta diziplina latzean jesuitekin bizi ondoren etxera itzuli zen, beraz, Deustura, ama han bizi baitzen, eta bizitzeko beharrenden beharrez Portugal aldera jo zuen, eta hantxe Lisboa ondoko Trafarian zegoelarik, dinamita fabrika batean lanean, gerra zibilak harrapatu zuen, zeinek honako sentimendua ernaraziko zion: *Poz biderik ez dut, nereen berririk bazeretz. Emengo izparkarietan berri zenbait irakur izan ditut baina berriok naigabea areagotzen didate* (1936-XI-10).

Gerrak, noski, ez zuen gauza onik inora ekarri. Aberriak eta euskerak kezkatzen zuten batik-bat Andima, bere biziak baino areago, eta lekuz aldatzea pentsatzen du, Zaitegiri beste gutun batean argitzen dioenez, ... *ez ote zenuke beste lurralde batean aire bigun eta atseginagoak artzeko tokirik? [...] patxisten amorrua erbesteraino eltzen baita* (1939-III-16).

Bukatzen denean gerra, Deustura, amarengana itzuliko da, baina ez da eskuak geldirik edukitzeko jaioa, eta Erbestean dagoen Eusko Jaurlaritzaren zerbitzu eta agindupean ezarten du bere burua, eta Pepe Mitxelenaren agindupean, Anton Zugadirekin batera Aliaduentzat informazio lanak egiten saiatu zen. Garai honetako albiste oso gutxi dugu. Noizean behin Madrid edo Barzelona aldera joaten omen zen espioitza lanek hala eskaturik.

Euskara, ordea, ez zuen ahantzirik, beraxek urte anitz beranduago «Aurkastolak» artikuluan, gogoratuko duen bezala:

Gudu-ondoko urteak ziran, illun, itun eta astunak; gosea garai, malkoa nonnai, beldurra berriz, biotz guztietan ernai, salatariak ari baitziran espetxeak errugabez eta illobiak illotzez betetzen [...] Egun aietan ia egunero joaten nintzan gure Azkue aundiari agertutxo bat egitera. Ribera'ko etxe zar artan arkitzen nuen beti, leize-zulo beltz batean galduta bezela. Inor gutxi agertzen zitzaion orduan gizon aundi ari, alare antxen zegoen bakartasunik aundienean, beti lanean euskeraren alde, asperdu gabeko ekinean. Pozik artzen ninduen gure apaiz aundiak eta nik ere pozik idarotzen nituen berarekin ordutxo aiek. (*Eman*, 5, 1967).

Halako batean, salakuntzaren baten ondorioz edo, 1947ko martxoaren 15ean, zehatzago izatearren, polizia joan zitzaion etxera bila, baina atzeko partetik jauzi egin eta ihes egitea lortu zuen. Handik egun batzuetara Parisetik ilobei bidalitako gutun batean Bach-en Fuga arrakastaz jotzea lortu zuela, adierazten zien. Pariseko desterruan iraganen ditu 1947tik 1954erako urteak Eusko Jaurlaritzaren zerbitzuan, Quentin Bouchart kalean zeukan bulegoan. Urte emankorrek izan ziren benetan hauek, eta garai honetakoak dira ere gutunik gehienak.

BBC-erako programak prestatzen zituen, euskerazko klaseak ematen (bere ikasle aurreratuenen artean zuberotar etorkiko ziren J. Mirande eta Peillen anaiak izango dira) eta artikulu ugari errebista ezberdinetarako (Guatemalan Zaitegik zeraman *Euzko Gogo*-rako, Pariseko *Euzko Deya*-rako «Euskal orrija» antolatzen, Fagoagak zuzentzen zuen *Gernika*-rako, bai eta *Alderdi*-rako ere). Politika, musika, kultura, euskara eta euskal literatura izango ditu aztergai nagusienak bere luma zorrotz, trebe, oparo eta joriak.

1951-eko martxoaren 24ean Zaitegi, Mirande, Krutwig, Peillendarrak eta Irujorekin batera *PEN Euskel Kluba* sortu zuen, bera idazkari izendatu zutelarik. *International PEN-Bulletin of Selected Books*-erako euskal idazleen obren berri (*Bizia garratza da, Ama-semeak Arantzazu'ko kondairan, Euskaldunak, Goldaketan*) ematen zuten artikuluak idazten zituen Miranderekin batera (1952).

Aldizkarietan euskal lanez egiten dituen kritikak, ordea, –kritikari baino areago berriemate, zabaltzaile nekazina baitzen–, beti izango dira alde onak goraiatzeko, eta soilik gutunetan ageri da duen benetazko iritzia. Adibidez, Krutwig-en idazkera dela eta honako idatziko dio Zaitegiri, *Krutwig'en euskera benetan bitxia! Atzo, ain zuzen ere, Mirande'ek esaten zidan gazte orren izkuntza Olabide'na bainon askoz ere zailagoa dela* (1951-IV-16). Leizaolak agertu berri zuen euskal literaturaz lan bat eta honakoa aitortuko dio berriro Zaitegiri, *–erdizka baizik gure olertiaz ez zaigula yabetu esango nuke–* (1952-V-26). Eta beste batean ozpin-ontzia isuri nahirik, ez Jokini bere adiskide kuttun zuen Joni baizik hauxe adieraziko dio, *Asperturik nago igaro iru auetan ater gabe txalo joka ta kritika idazten* (1952-XII-4).

Gutun horien bitartez jarraiki diezaiekegu dudarik gabe euskal kulturaren memento hartan ematen ari ziren aldaketa nagusiei. Nola goraiatzen duen (1953-I-7) hainbesteinek eskandala sortu zuen «Liburu Lizunetaz» Jon Mirandek idatzitako artikulua, nola Nemesio Etxanizi idatzitako beste batean dioen, *egia esan, literatura gordin eta ausarditsu baten bearranean arkitzen gera, bestela jai dago. Eliza ez da bere lotalditik esnatu euskeraz pekatu mortala ikusten denean baizik* (1953-IV-29), eta nola eliza-zentsoreen jokiera maltzurra Zaitegiren *Bidalien Egiñetaz* salatzen duen bortizki, zeren eta

Bide ortatik Euzkadiko sinismen-oztua, otzagotzea baizik ez dute iritxiko (1953-VI-15).

Zaitegi behin eta berriro ari zitzaion laguntza eske *Euzkal Gogoa* zuzentzearen eta Ameriketara hurbiltzeko bere aldamenera, eta azkenean lortu zuen Andimak erabaki hori har zezan. Lehendakariak berak antolatu zuen despedida eder bat sekulako afari batekin (1954-II-21), baina itsasoaz bestaldean berehala ohartu bide zen Guatemala ez zela Parise. Honelaxe idatziko dio Miranderi: *Aldaketa aundia, adiskide, ortik onakoa. Au ez da Paris, urrik eman ere: or igaro zazpi urte luzeak ez ditut bereala aantziko, ez orixe, Euskalerrria eta Europa zaharra, barneegi daramazkit ene biotzean.* (1954-III-25).

Beraz, Euskadi-mina ez ezik Paris-mina berehala sortu zitzaion. Eta hau menderatzeko lanari uztartzea bezalakorik ez zuen ediren, Zaitegik zuzentzen zuen Ikastola Nagusian, Landibar Lizeoan, latinezko klaseei, eta *Euzko Gogorako* idazlanei jotake eutsiz. Baina Guatemalako matxinadaren ondorioz sortu zitzaizkion arazoak poliziekin animoa apalduko diote.

Aitorle eta animatzaile Koldo Mitxelena aurkituko du, eta honela bere animoa eroriaren berri ematen dioenean, nola jaiki eta erori dabilen halaxe arituko zaio gutun batean:

Beti bezela ari naiz ni, ieiki ta erori, erori ta ieiki. Auxe, atzerriko lorra geroago ta aztunago gertatzen ari zaitala. Amar urte laster zama akigarri au bizkargainean daramadala. Arinagoa egiten zitzaidan Parisen Euskalerrriko aizeak urbilago izaki, emen aldiz, gero ta pixuago. Burmuina ere elkortzen ari zait, luma nagitzen, biotza zainiltzen. Onenak eman ditudala deritzat. (1955-VI-24).

Hona idatzi ziona Miranderi Txillardegiren obrari buruz:

JON MIRANDEri

Parisera

Caracas, 1957-XII-12

Ene adiskide maitea:

[...] *Irakurria duzu or nunbait, Leturiaren egunkari ezkutua. Txalo andiak jo dizkiot egileari ene kritika-bideari jarraituz. Zuk zer derizkiozu liburu berri orri. Esango didazu zerbait, zure kriterio elerti gaietan guztiz dalako jakingarria neretzako.*

Beti bezela ari naiz emen gairi, Europa-mina ezin gairiditurik. Lurralde auetan aspertuta bizi naiz, asto belarrandiz inguratuta, batez ere gure kolonian, benetako kolonia... Euskeraren egunez aperi bat egin zuten aberri izkeraren alderako... Ni ez nintzan joan. Okaztuta naukate eta ez dut aien batzarretan nere bururik agertu nai... Eta bakarrean ari naiz, ixilean ene gelatxokoan sartuta... Irakurri, idatzi... eta abar.

Iloba ezkondu zait eta or gaindi ibili da bi ilabetez, artean ni bakarrik. Ederki antolatu naiz eta egun goxoak igaro ditut.

Or datozkigu jaiak... eta ezin ixilik irauin zuri zorion-agur andi ta ozen bat bialtzeke, orobat zure guraso maiteei ere. Irrikaz nago zuek ikusteko. Laister izango al da. Anartean ar itzatzu ene besarkada sendoenak.

* * *

Eta hona ondoren ere *Euzko Gogoan* Ibiñagabeitiak ohi zuen eran idatzi eta agerturiko kritika baikorra.

Txillardegi, Leturiaren egunkari ezkutua. Bilbao 1957.

Aldizkari onen zuzendariak liburu ontaz kritikatzeko bat egiteko eskatu zidan luzaro ez dala. Anartean, EGUNKARI onen otsandia nereganatu zan or-andik, eta urduri nengoen eleberri aipatu ori noiz ikusiko. Ain zuzen ere, nere atsarteak asi ditudan egunean eskuetara zait Txillardegiren liburuia, txukun ta apain Bilbao'ko «LEN ETA ORAIN» argitaldariaik oi duenez. Paketean zetozen beste liburuak aldebat utzita, Txillardegirenari ekin diot, gogoz ekin ere.

*Eta egia esan, etziran ustel atera eleberri onen inguruko berri onak. **Liburu berria benetan gure elertian, oraintasunez bete**a, idazle azkar baten arnasa beroaz oretua ta pizkortua. Bai, irakurle, oretua ta pizkortua. Idazlearen arnasa dariten liburu gutxi izan dugu orain arte gure artean: geinetan idazlea karpalaldetik baizik ez zaigu agertzen, barnetik ez ordea. Txillardegiren liburu ontan aldiz, idazlea bera agiri zaigu oso-osorik bere esankizun, auzi ta gogoeta saketan, eta liburu au idazlea bera dala esan bear, ez estiloz bakarrik baita mamiz ta giarrez ere.*

Ez da errexa, egia esan, norbere mami-giarrak, nolarebait mintzatzeko, papera iraultzea, eta orixe iritxi du bete-betea Txillardegi gazteak. Guk ere bear genuen orrelako zerbait. Euskal-idazleak eginkizun andi ori bear bezela betetzeko girorik sekula ez dutela izan esango nuke. Berez gera lukur ta esku-eutsiak euskaldunok barneko gure katramilla ta auziak gordinki ta ausarki biotz aratoletatik atera ta irakurlearen gogora aldatzeko. Maitasun gai ontan batez ere, beti ibilli izan gera erabe ta lotsati, ez noski euskaldunok maitabidean besteak baiño otzago geraldako, axari-kumeago geraldako baizik gere maite-kontuak esaltzen.

Mitxelenak ederki diñonez itzaurrean, milla eratan azaldu digute maitasuna idazleak, eta oraindik ez dira adierok akitu ezta akituko ere gizona gizon deño, ardatz orren inguruan baitabiltza lur ontako auzi ta gora-bera guztiak. Orixen izan, ain zuzen, gizadiari berean eusten dion iturria, gizakiak ainbat ur-mota darizkin iturri agortu-eziña, berez bakar ta orokar. Eta Txillardegik argi ta garbi erakusten digu bere novela ederrean euskaldunok ere badugula esatekorik gai orren inguruan, eta esateko iakingarriak.

Ez zaitut aspertuko, irakurle, liburu onek iradoki dizkidanak azalduz eta ainbeste bulko ta ustekizun ernerazi dizkit nere baitan. Baten batzu idazle azkarrekin bat ez datozenak, iakiña. Zerbaiterako dugu bakoitzak gere burutxoa, pentsatzeko alegia, eta bat bederak geure pentsamenduak ditugu edo bear genituke beintzat. Unamuno'k ziñonez, benetako idazleak zerbait ernerazi ta iradoki

bear du irakurlea baitan. Txillardegik, ala fede, ederki iritxi du elburu ori bere eleberri zoragarriarekin. Beste gorapenik egingo ezpaliote, auxe luke aski gure letretan lenengo errenkadan ezarteko.

Izkerari buruz enoa ezertxo ere esaten. Ez naiz gramatikakeritan murgilduko gure artean oi danez. Novela au irakurtzean ez zait bururatu gramatika danik ere, ez itz-berririk ezta lapurtar klasikorik ere. Auxe bai; darabilen euskerak gogoia erabat inarrosi dit, eta gogoak inarrosteko gai dan izkera benetakoa ta egiña da.

Ongi etorria, Txillardegi, gure soro mear ontara, itzaurregillearekin mintzatzeko. Ez da gogoia, ala ere alako barne pozatsegiñak ekarriko dizkitzu noiztanka. Gaiñera zu bezelako langille azkarren bear-gorrian arkitzen da gure baratzatxo au.

Estimatzeko hitzak, noski.

* * *

Geroxeagokoa da «Odol-gabeko matxinada» izeneko artikuluan batean (*Irrintzi*, 7, 12-13) proposatzen duen iraultza, alegia, munduari adierazteko euskaldunen izan-nahia, bizi-nahia eta iraun-nahia, batipat euskararena litzatekeena. Tamalez, gutxiegi hedatutako artikulua da hau.

Euskaltzaindiak, 1961eko abuztuan urgazle izendatu zuen Insausti, Eizmendi eta Peillenekin batera. Adore hain handikoa eta hain sutua izan zen gizona urte honetan Aberriera itzultzeko asmotan ibiliko da, baina frankismoaren garai gogorrek irauten zuten oraindik. Hona haren gogoeten berri ematen digun gutun zatia:

Egia diotsut, bidea zabal baldin banuke lurralde auek bertan-bera utzi eta aberriera itzuliko nintzake pakean iltzeko baino ezpada ere. Bainan ezin itzuli angio agintariek lur-joten ez duten bitartean, eta ez dute ain arin lur-joko noski. Orra eman, nere barne-giroaren berri, larritasunez eta etsitasunez betea. (1961-I-7).

Gutunetan ageri dira noizpehinka euskal idazleei buruzko komentarioak. Krutwig-en *Vasconia* liburuaz pentsatzen duena, edo Txillardegiren *Huntaz eta hartaz* saioak eragiten diona, zeinek Nemesio Etxanizi zuzendu gutunetan honelaxe dioten:

Oraintxe irakurri dut Txillardegiren liburu berria: *Huntaz eta hartaz*. Lan sakonak dakazkinak eta ederki idatziak; ainbeste h-ek begiak lausotzen dizkidatela... bestela benetan irakurgarri liburutxo. Beinepein gazteok exenplu ederrik ematen die gure politiku zarrakituiei, inoiz ere euskerarik lumartean artzen ez duten oriei eta artuko ere ez. Liburu au ezpaldin badaukazu, neonek igorriko dizut bertatik. Esan beraz. (1966-I-4).

[...] Irakurri dut Txillardegiren liburu berria, arekin bat nator gauza askotan, eta arrazoi guziak ematen dizkiot euskera kontuan batez ere. (1966-II-15).

[...] Txillardegiren azken liburua neri ere oso atsegin egin zait euskal-auziari dagokion saila batez ere. [...] Inoiz buru jabe gertatzen baldin bagera, ni neuk enuke inoiz ere bilinguismorik onartuko; lenengo egunetik euskera bearrezkotzat ezarriko nuke Euskadiko ikastola guztietan espainiarren eta prantsesen bideak jarraituaz. (1966-III-20)

Andimak 1967an, adorea etsipenetik atereaz beste aldizkari bat sortuko du, ia bakar-bakarrik Miranderen laguntzarekin. Barne-mina, aldiz, bihotz-mina bilaka-bide zaio:

Biotzak ustegabeko joko larri bat jokatu zidan eta il-zorian ikusi nuen nere burua. Eskerrak biotz-osagile onak direla uri artan eta eguerdiko izu-ikara arratsean patxara biurtu zen (1967-VI-17).

Jota, pitzatua, zatzatua zeukan bihotza nabarmen denez eta hori dela eta hainbeste maite zuen Aberri itzuli gabe, desterruan, bakardadean hil zen Caracasen 1967ko azaroaren bian, mende honetako euskal idazle, itzultzaile eta saiolaririk handienetakoa. Bera lurpean datza, baina bere obrak zutik dirau, –zenbait lan argitaratzezain dauden arren.

Gauza jakina den bezala Txillardegik oso estimatzen zuen Andima, eta estimu honen adierazgarri dateke Santi Onaindia karmeldarrari Waterloo-tik idatzitako gutuna:

Santiago ONAINDIARI (32)

Larreara

Waterloo, 1967-ko Azaroaren 26

Agur adiskide:

Garagarrillaren 1-ekoa hartu nuen; eta orobat ere hartuak Olerti guziak (Urtarrilla-Bagilla, 1967 deritzana barne). Denengatik bihotzez milla esker.

Andima hil da. Dagoeneko ba dakikezu. Zure adiskide haundia izan zala ba dakit, eta nere dolumiña bidali nahi dizut. Hizkuntzaren aldetik hobea zan Andima, nere ustez, bere garaieko idazle gehienak baiño. Gazteriarekiko guztiz zabal, euskaltzale amorratua, galera bat da zalantzarik gabe.

«Atzerri-ogia garratza baita» esan zenidan zurean, eta egia dana ongi dakit! Ez nuen, ordea, aukerarik izan orduan; eta gaur gauza bera. Nere anaia eta Donostia'ko legegizon bat hor ari dira nere kasoa aztertzen; eta gauza oso gaizki omen dut: hamabi une «hasteko» anaiak esan didanez. Ez dut, beraz, aukerarik, ez banoa bederen komenturen batera fraillez jantzirik...

Ogi garratz hori irentsi beharrean naukazu, beraz; baiña gogoa EZERTAN ere hozturik dagoela uste baduzu, oker zaude. Beti bezin gogotsu nago, areago ez bada. Eta lanean jo-ta-ke, zoritxarrez frutuak oso ditziranteak ez badira ere...

(32) Aita Onaindia, *Eskutitzak. Euskal literaturari buruz*. Bilbao, 1974, 255-257.

Hortik datozen berriak, danak onak ez izanagatik ere, bihotz-altxagarri dira gehienetan. Ba dirudi, alde batzutatik bederen, gure gauza ez dala sekulan izan gaur bezin ondo. Ikastolen fenomenua harrigarria da; eta ez dator soilik: egun hauetako gertaera batzuk, gure etsaien beren ezinbesteko jokoak, dana, oso pozgarria da.

Ikastolei dagokienez, ez dakit nik zertan ari diran, nola moldatzen diran liburuen aldetik esate baterako. Oso pozten dira danak ikastolen ugaltzearen arabera, eta bidezkoa da; baiña askotan gelditzen naiz ni pentsakor, ez baikaude alde askotatik ez gertu eta ez gutxiagorik ere. Anarkia oraindik ere haundiago egitea ez zaigu inñundik ere komeni, eta nik ez dakit irakasle (txalogarri eta goragarri!!!) horiek nola moldatzen diran, zer irakasten duten, zer liburuz baliatzen diran, haurrak zer irakur dezateken, eta abar, eta abar. Hor zaudetenok problema hauetaz pentsatzen duzutela ez dut dudan artzen; baiñan ez dut ulertzen. Neure emaztea izan zan Donostia'n euskal ikastola bat jarri zuen lehenengoetako bat, dakizun bezela, Elbira'ren laguntzaz; eta ba dakit, beraz, nolako urritasunak jo izan gaitun orain arte, eta nolako saltsak, ezin-ikusiak eta akatsak izan diran. Nola ikusten duzu zuk arazo hori?

Gure arteko alkarriketa, bidenabar, bai politikan eta bai hizkuntzan, beti bezin eskas eta kaxkar dago. Ez dugu alkarrekin hitzegin nahi. Danok azpikerian ari gera, alkarren kontra, hitz politikak aipatu baiña alkarri behaztopa eta ankar-te egiñaz! Noiz arte? Noiz bildu behar dugu funtsean gogaide geran guziok? Noiz arte gure ebakidura azkengabe huntan?

Ugalde horrera doa. Berri ona da. Ikusiko duzula espero dut. Laguntzaille ona doakizue, nik uste.

Gure B.6 datorren hillean agertuko da.

Lehenago zu ikusten ez bazaitut-edo, Eguberri on, eta nahi duzun arte.

Txillardegia

* * *

Nemesio Etxanizen 100. urteurrena dela eta (33) idatzi artikuluan nioen bezala, dudarik gabe Pako Suduperen lanak (1996, 1997) funtsezkoak izateaz gain aski sakonak dira haren bizitza eta obra behar bezala konprenitzearen, beraz, guk hemen esango ditugunak ertz-oharrak bezala jo ditzakezue, besterik gabe. Hasiko naiz kontatzen nola ezagutu nuen Nemesio Etxaniz.

Mila bederatzirehun eta hirurogeita seiko urtarrilaren hogeita hiruan (1966-I-23) izan zen, nere oroitzapenak ondo baldin badaude. Duela berrogeita bat urte, beraz, Victoria Eugenia-ko aretoan Jaialdi bat ematen zuten eta hantxe Lurdex Iriondok kantatu ondoren Martxa Luzeari buruzko eta Lin-Pao mendiko kontua eta kantua, besteak beste, agertu zitzaigun On Nemesio sotana luze harekin *Baratzeko pikuak hiru txorten ditu* kantari.

(33) Patri Urkizu, «Nemesio Etxanizen 100. urteurrena dela eta», *Oihenart*, 18, Donostia, 127-132. Deban, 1999-XI-12an, Joseba ULAZIA, Anton ALLIKA eta Pako SUDUPERekin izandako mahai-inguruan egindako hitzaldiaren moldaketa.

Dударик gabe, ahots izugarririk ez izan arren, grazia aparta zeukan apez moderno hark.

Eta gertakizun honek beretzat ere nahiko interesa izango zuen nonbait, honelaxe aipatzen baitio Andima Ibiñagabeitiari idatzitako gutun batean:

Ilbeltza'ren 23'an, Donosti'ko VICTORIA EUGENIA Antzokian, zoragarriko jaialdia izan genduan. Gure gazteak esnatu dira, gu ez aiña, ta or atera zaizkigu, teatro betearen aurrean gaurko kanta berri ta ye-ye aldeak euskeraz jantzita ematen. Ba-zan antxe jendea ta txaloka beroa.

Beti bezela, izan da norbait orrelakorik euskeraz ez degula bear esan duana; baiña iñosokeri oietan astia alperrik galtzeko biderik ez degu. Aurrera joan beharko degu, gure izkuntza gaurko jolasetan sartzen. Gaztediaren sailetan, euskera entzun dedila, ta joan ditezela zakurraren zerera, euskeraz sermoiak bakarrik entzun nai dituztenak. (1966-II-6).

Gutun horretan bertan beste komentarioen artean Txillardegiren liburu argitaraberriari buruz iruzkin aski mingotsak botatzen zituen, bizitzaren laburra aipatzen eta nola ez, fede kontuan sentitzen zituen *krisiak*.

Gu garai hartako gazteok, -hemeretzi urte nituen nik orduan-, esna geundela uste genuen ere, eta gure argien eskasiak erakusten zigun arabera gure bidea ere egin genuen. Kanta izan zen, dudarik gabe garai hartako kontzientzia suspertzaile, eragile eta bizi-arazlerik garrantzitsuenetakoa. Baziren urte batzuk Etxanizek berak *Kanta-kantari (Aur-jolasak: Maite-kantak: Izadi-abestiak)* liburua plazaratu zuenez geroztik (1952). Urte honetan bertan moldiztegia emanak zituen ere bi antzerki, *Izoko Aberatsa* eta *Irulearen negarra*. Kontrazalean Manuel Lekuonaren gaztelaniazko hitz batzuek zekartzan, honako hauek direnak, besteak beste:

Un propósito de apostolado, es el que estos últimos años le decidió a lanzarse a la publicidad. Un propósito de moralización de la canción callejera. Tal es el propósito que anima su precioso tomito de poesía vasca que ha hecho popular el expresivo título de KANTA-KANTARI. Canta cantando bella y graciosamente, desterrar la canción procaz que está a punto de desoxigenar el ambiente moral de nuestras poblaciones y aldeas.

Beraz, garbi dago apaiz haren helburua zein zen. Hona Etxanizek Zaittegiari idatzitako gutun batean (34) beste gauzen eta albisteen artean dioena *Leturia...-z*:

Donostia, 1957-VII-8

Zaittegi, adiskide:

[...] Txillardegiren liburu berria agertu zaigu. Irakurria dizut, askartxo bada-ere. Liburuxka polita dator; ez trinkoegia.

(34) Gutun argitaragabea.

Zuk irakurria dezu, ta idazkerari dagokion aldetik etzazu ezkutua. Leturia'ren egunkari ezkutua, gai berria degula, ta idazlea gaztea: ori degu nerekioko pozgarriena. Euskaldun berri-usaia ziara ez digula galdu, deritzat.

Atsegin zait geienetan. Mitxelenak bere buru-auste batzuek sartu dizkiola ere, agiri da. Egia, Donostia ta orrelakoak ez ditu galdu nai. Osorik jalkitzen dizkigu atzezki oiek.

[...] Zuri nere bostekoa.

Beraz, badirudi Mitxelenaren gidaritza nabarmendu nahi diola eleberriaren erdikitzen eta euskeran. Bestalde, gaur egun ere gertatu ohi den bezala obra bati buruzko bi erreseina ezberdin izatea, bi iritzi kontrajartzea, *Euzko Gogoa*n halaxe egin zuten *egiaren muina atzeman nairik*. Hona Etxanizena:

Txillardegi. *Leturiaren egunkari ezkutua*. Bilbao 1957.

Ona emen euskaltzaleok pozik ar genezaken idaztia. Dakarrena dakarrelako ta datorrenagandik datorrelako. Alper asko dugu euskeraz ikasten asten diranen artean. Asi... ta bertan utzi. Areago oraindik asteko kemenik ere ez dutenen artean. Gaurko idazti onen egileak ez du orrelakorik. Euskeraz ikasten asi, ta zazpi urterako onelako liburua ematen duan gizona, ez da baztarrerako egiña. Euskaldun berri degu, beraz, egilea. Ai onelako asko!

Eztegu, ala ere, intzentsu utsetan gure iritzia urtu nai. Liburuak goragarri asko ditun arren, ba-du alako gordin-antza ere. Bizi-bizi ta idazkera ebakia dakarkigu gazte onek; baña mirari zitekean euskaldun berri batek gure izkuntza zearo egosia agertzea. Ba-du, beraz, euskaldun berriaren usai pixka bat noizik bein. Ez da arritzeko, ta Txillardegi azkarrak artuko zion bere ume oni usai ori.

Ala ere, oso txalagarri jotzen degu egin duan lana, ta agertu digun eskua eleberri-sallean.

Dakarren gaia, gaur-gaurkoa degu gizaldi jorratu onen buruetan. Gizadia gudu-aizez astindua ikusi diguten gazteok, lengo bizieraren berri eztaite. Guzta erortzen ikusi dute, gizonen erakutsiak auen egiteetan urratuak ikusi dituzte. Ta gaztediaren galdera au da: Al-da ezer egiarik? Al-da egia ezagutzeko bide ziurrik?

Idazle gazte onek Unamuno'ren erakutsia ta burukera ederki azaldu zizkigun Aldundi'ko liburutegian. Unamuno, Ortega ta beste zemaik pilosoporen gogoetak, gazte auen muñetan gogor eragiñak ditugu. Gure gaztediaren ZALANTZA gaitza agertzen digu, ain zuzen, Txillardegi idazleak.

Leturia'k ZORIONA ta EGIA arkitzea du bere kezka zirikatzailea. Bakarrean pozik zegoena, Neskatxa baten agertzeak maite-irrikaz jo du. Maitasun-bideak ez dio Leturia'ri eragozpen asko ekarri. Eztegu emen zemaik eleberrietako ari-matatza nasturik. Neskatxaren ezaguera, maitasun agiriko biurtzen zaigu lan aundirik gabe.

Maitalearen mundua poliki agertzen digu Txillardegi'k. Griña biziari oztopo asko jartzen ezpadizkio ere, maitalearen gora-berak, poz-kezkak, maitalearen joka-erak, egoki daramazki bere artian.

ZORIONA eskuratu du, ustez, eta orduantxe asten dira berriro Leturia'ren kezka zorrotzagoak. Zorion-jabe zalakoan ezkontzara jo du; ta-zorion-kabi ura utsik bilatzen du. Biotzak eztu arkitu an, uste zuen egon pozgarri-luzerik. Bereala aitez puztutako pilota bat, zulotxiki bat egiten ba-zaio andik uzten dan bezelaxe; alaxe gerta zaio gure ezkon-berriari. Zorionak urruti aldegin dio. Mendi-gañean ikusten ditugun lañoak, gailurrera igo ta eskuz ikutu ezin ditugun gisan; ala dabil gure Leturia ezkondu ezkeroko bere bizitzan.

Orduan alderdi berriak ikusteari eman dio, ta ba-dijoakigu Paris'era. An ere orobat gertatzen zaio. Len-egunak pozgarri, aldi pixka bat igaro-ondoren, bere Zorion-bidea galdu zaio.

Gerokoa azkar dator. Emaztearengana itzultzen da senar gaztea. Gaitz larripean arkitzen du gaxoa. Gaitz arek luze gabe galtzen du emaztearen bizia, ta Leturia bere ZALANTZA-gaitzak menderatuta pendiz baten bera dijoa betiko pakearen bila.

Azken iluna Txilardegi'k bere Leturia'ri eman diona. Gaurko gazteen buruetan diran lañoen antzekoa.

Liburuak Lizardi zanaren URTE-GIROAK darabilzki gogoan. Aren itzala pizten du azkenerate. Arek Udazkenean nai zukean jo-muga, Leturia'k Neguan arkitu du.

Euskeraz etzan onelako gairik aztartu egundaño. Au degu pozgarri. Gai berriak lantzea; kezka berriak arrotzea nai genduke gure izkuntzaren baratzan, ta auxe egiten digu txalogarriena Txilardegi gazteak.

Bijoakio gure zorion-agurra, ta iñola ere gure txaloak lanerako akulu bali-tu, biotzez jotzen dizkiot nereak, bide ortan aurrera jo dezan.

1966an Etxanizek argitaratu zuen poesia, eleberria, irrati-antzerkia antologia bat, *Lur Berri Billa* izendatu zuena. Nobelaren titulua *Ameriketara galdua*. Hona gaia laburbildua. Basaburu baserriko alaba baten gora-beherak dira. Gogoz kontra ezkontzen dute Juana Martinekin, baina honek ehizerako gustoa besterik ez duenez Mikolas anaia tikiak seme bat egingo dio (Pako), eta etxeko ohorea ez galtzearren Juana Ameriketara bidaltzen dute. Hemen Benito errioxarrarekin sei seme-alaba izango ditu elizatik kanpo. Azkenean, itzultzen dira aberasturik Logroñora, senarraren sorterrira, baina hau etxe-kalte huts bat da. Juana joaten da ama bisitatzera, baina honen kezka bakarra alaba elizaz ezkontzea da, eta Benitok ez duenez hori nahi Ameriketara itzuliko da Juana bere alaba tikiarekin. Hemen aspalditik galdua zuen semea, Pako aurkituko du, Rosa galiziar zintzorekin eta langile amorratuak direnez aberats bilakatu dira. Historia hau, Etxanizen beste guztiak bezalaxe apaiz baten begietatik ikusia dago. Elizatik kanpo, antza, ez dago bizimodu zuzenik, dena da «sasi», sasi-gizonak, sasi-semeak eta horrelakoak. Badu neurri batean eta titulu bertan R. M. Azkueren eleberri batekin antza, hau da, *Ardi Galdua* obrarekin, non Ameriketara joatea fede katolikoaren galtzeko arriskua, amildegia eta galbidea besterik ez den.

Andimak egindako iruzkinean hasiera goibela azpimarratzen du, eta hori ez datorrela ondo tango, fox rumba merenge eta abar euskaraz lehenengoz eman zizkigun idazle jatorrarekin. Baina, zein urrun gelditzen da zuela bederatzi urte Txillardegik argitaratu Leturiarengandik, edo jadanik 1959rako Mirandek idatzirik zeukan *Haur besoetakoa*-tik. Badirudi, beraz, Etxaniz urte batzuetan kulturari eta politikari arloan aski ausarta izan zela, –hor daude leku-gisara gobernadore zibilekin izan zituen gora-beherak, gutun-trukeak eta Epaileen zigorra–, baina ohitura eta gizarte alorrean aski tradizionala zela. Eta aitzindari izan arren 60ko eta 70ko hamartean eman ziren benetazko kultura, ohitura eta euskararen iraultzetara, –68an ezarri baitziren batez ere Arantzazuko Biltzarrean euskara batuaren hastapen eta oinarri nagusienak–, ez zuela jakin ere egokitzen.

Dena den eta ideiak ideia, gure oroimenean betirako gelditu da lehen aldiz ikusi genuen apaiz alai eta bizi haren irudia, txatxatxa kantari.

* * *

Antonio Karmelo Urrestarazu «Umandi» idazle arabarrak (Araia 1902–Gasteiz 1993) Blanka Urgell-ek kontatzen digunez (35), euskaltzale amorratua izan zen, eta kartzelan bezala Parisen ere euskarazko klaseak ematen saiatu zen. Euzko Jaurlaritzaren administrari lanetan aritu zen Parisen, Errebista askotan parte hartu zuen, hala nola, *Euzko Deya*, *Euzko Gogoia*, *Estibalitz*, *Karmel*, *Kardabera*, *Alderdi*, *Egi billa*, *Goiz-Argi*, etc., hots, Paris, Mexiko, Baiona eta Caracasen argitaraturiko euskal aldizkarietako kolaboratzaile izan zen. Argitaratu zituen liburu zenbaiten artean hor daude, *Gramática vasca* (1955), *Bizkaierazko aditz-erak* (1955), *Euskal Betekizunak* (1977), *Gentza bearrean* (eleberria) (1985), *Euzkadiren ebazkizun aundia* (1985), *Euzkal Elizti laburra*. *Asimasiak* (1987) eta *Asmoz Hiztegia*. Gasteizko Hiriak erbesetik itzulitakoan, Urrezko domina eman zion (1984), eta *Asparrengo Udalak magalpeko seme izendatu* (1990) zuen.

Pariseko *Euzko Deya*-n, hain zuzen, *Gure Liburuak* deitu sailean bere iruzkinak aurkezten zituen. Eta ez sinatu arren hona nola eman zuen Txillardegiren harrera Parisen:

Leturiaren Egunkari ezkutua, debida a la pluma de un novel escritor «Txillardegia» que se nos aparece en este trabajo como una gran promesa (36).

GURE LIBURUAK

«*Leturia*’ren egunkari ezkutua», *Txiliardegia*’k egiña ta aurten Bilbao’n «*Euskal Idaz-lanak*» argitaraua.

(35) Blanka Urgell, *Andoni Urrestarazu «Umandi»*. Bidegileak, Eusko Jaurlaritza, Vitoria/Gasteiz 1996.

(36) *Euzko Deya*, nº 407, Paris 1957, 2.

Auxe aurtengo euskal-liburu berri bat. Berria aurten argitara eldu zaigulako; berria gaiaz ere orain arte, geuk dakigunez, euskeraz erabilli ez dan gaiaz egiña dalako.

Esan dezagun aurretik gai ori ez dala gure gogoko. Elertiarengandik atsegina naiago dugu beti eresi batengandik bezela; entzun eta ikuskizunetatik, gure zentzumena ikutzen digun beste edozeinetik bezela.

«Leturia»'k darabilen garra, eri dagoen arima batena izanik, bere eritasun orrek biziki jotzen du irakurlearena, ta osakintza maillean osoki ezpada ere, kutsugarria dugu eritasun oro; zer esanik ez, erikeri baldin bada; areago gogoeritasuna izanik.

«Leturia»'ren «egunkari»'a orain eztago «ezkutua», ta gogo baten barneko biziazen oyuia izanik, idatzitako itzen bidez oso edaturik dugu irakurleen beste gogoak zorrozki jotzen. «Leturia»'k jasandakoak besteengan koskik egin ez baileza.

Ez, ez da gure gogoko gaia. Eritasunak eriotzara garamazki ta guk geuk osasuna naiago, bizira eraman gaitzaken osasuna.

Ala ere, ta esandakoa aitortu bear izan badugu, euskerarentzat beste urrats bikain dugu, liburu onen bidez egindakoa. «Plazara» jauzi egin digu euskerak berriro, ta or ikus dezakegu dantza berritan zalu, Txillardegi txistulariaren doñuz; eta doñua ongi eroanik egoki dantza. Ona emen idazle berri bat. Dana dugu berri, ontan: liburu, gai, idazle; eta ona emen ere egille onen lan ederra: euskeraren orren egoki dantza berri ortan eragitea,

Liburu onen gaia zalla ere izanik, Txillardegi'ren lumak erreztasuna eroan dio, ta berari esker errez irakurtzen dira urtezarroetan barna gogo astinduaren gorabera guztiak.

Itzetan, oso bearrak ez bide diran erderakada batzuek ordez, pozago ikusi genitzakean arrunt eta jatorragoak edo ditugun euskerazkoak. Berebat joandako beste euskal-aroko joskeraren bat. Ona 125 orrialdean esaten dana: «Zergatik? Zeren egiak ez duen gizonagan agintzen, baloreak baizik». «Zeren» orren bidez, egiten dan joskeraren ordez, ezin ote diteke beste jatorrago bat erabilli? Jatorrago ta, apika, zuzenago? Baietzean gaude.

Iritzi auen gorabera, guztiontzako zorionak. Idazle berri, euskal-giar eta gunez betea, gazte, jakintsu, euskaltzalea. Amaika arnari mardul aurrerantzean berarengandik jaulkitzeko noski, betoz ugari, bere aroan bakoitza.

Eta onar bitza Txillardegi'k gogoz jotzen dizkiogun txalo beroak (37).

Garbi dago, beraz, ez zuela oso gogoko izan gaia Umandik, ez eta ez izan oso gustoko hainbat erderakada eta «zeren...»... bezalako joskerak, baina hala eta guztiz ere euskerarentzat beste urrats bikain bat bezala jo zuen.

* * *

(37) *Euzko Deya*, nº 412, 1957, 1 oct., 12.

Amaitzeko **Joxe Azurmendiren** «Kierkegaard-en “Egunkari ezkutua”» (38) lanaren berri aurkeztu nahi dugu laburzki. Argi eta garbi adierazten digu Azurmendik nola Kierkegaard-en eragina Txillardegirengan batetik zuzen-zuzena den, irakurketetarik datorkiona, eta bestea Unamunoren bidez, daniarra izan baitzen Unamunorengan eraginik handiena izan zuena.

Halaber, azpimarratzen digu bigarren nobelaren protagonista den Leartzaren subjektibismoa, funtsean subjektibismo modernoa besterik ez zena, ezin zezakeela onar Orixek, batez ere existentzialismoak uko egiten ziolako aristoteliko-tomisten sustantzia eta esentziaren izateari. Eta bidenabar Mitxelena ere ikusten zuena Leturia baitan, mundu berri baten oihartzuna: ezkontza tradizionalaren eta erlijio tradizionalaren kritika. Eta bestetik individualismoaren, antidogmatismoaren eta egiaren erlatibismoaren aldarrikatzea. Gaur bertan oraindik Leturiak konpromiso erradikalarekiko deiadar bat suposatzen duela.

Eta, beraz, amai dezadan. Hona bada bildurik garaikide zenbaiten iritzia. Koldo Mitxelena, Luis Villasante, Iñaki Bastarrika, Andima Ibiñagabeitia, Jon Mirande, Nemesio Etxaniz, Antoni Urrestarazu eta Xabier Azurmendi, honek geroxeago idatzi bazuen ere. Denak bat zetozen euskal literaturaren alorrean nobela hark, *Leturiaren egunkari ezkutua*-k sentsibilitate eta adierazpen molde berri bat zekarrela azpimarratzean, garai berri baten aitzindari zela, moral aldetik eta euskararen trataerarekin erabat ados ez izan arren.

Eta besterik ez gaurkoz. Milesker zuen arretagatik.

(38) TXLG, 117-137.